

10

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΟΡΙΝΘΟΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

05 ΔΕΚ. 2011

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΑΘΗΝΑ 2010**

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

**«ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ . ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ »**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

Κος Κώστας Δημόπουλος

Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

009781

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	11
1. ΣΗΜΑΣΙΟΔΟΤΗΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ.....	11
1.1. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ.....	11
1.2. ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ.....	12
1.3. ΣΚΟΠΟΙ.....	12
2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ.....	15
3. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ.....	16
4. Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ.....	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	19
2. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο	
ΑΙΩΝΑ.....	19
2.1. Η περίοδος του απελευθερωτικού αγώνα.....	19
2.2. Η περίοδος του Ιωάννη Καποδίστρια.....	21
2.3. Η περίοδος της Αντιβασιλείας και της Βασιλείας του Όθωνα	
(1833-1862).....	24

2.4. Η περίοδος 1862-1894.....	29
2.5. Η περίοδος 1895-1899.....	36
2.5.1. Η μεταρρύθμιση του 1895 - Ο Νόμος ΒΤΜΘ΄.....	36
2.5.2. Τα νομοσχέδια του 1899.....	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	40
3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ο	
ΑΙΩΝΑ.....	40
3.1. Η περίοδος 1900-1911 - Το Σύνταγμα του 1911.....	40
3.2. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1913.....	44
3.3. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917.....	41
3.4. Η κατάσταση στην εκπαίδευση την περίοδο 1920-1928.....	45
3.5. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.....	47
3.6. Η περίοδος 1933-1949.....	54
3.6.1. Η εκπαίδευση κατά τη δικτατορία Μεταξά (1936-1940).....	55
3.7. Η περίοδος 1950-1964.....	60
3.8. Η μεταρρύθμιση του 1964.....	64
3.9. Η περίοδος της Δικτατορίας (1967-1974).....	66
3.10. Η περίοδος 1975-1980.....	68
3.10.1. Η μεταρρύθμιση του 1976.....	69
3.11. Η μεταρρύθμιση των ετών 1981-1985.....	72
3.11.1. Νόμος 1566/1985.....	73
3.12. Η περίοδος 1990-1999.....	77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	84
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ.....	84
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	110
ΠΗΓΕΣ.....	111
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	113
ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ.....	117
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ.....	130

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια των απαιτήσεων του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και συγκεκριμένα του Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Με την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής μου εργασίας, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες σε όλους εκείνους που στάθηκαν δίπλα μου και με βοήθησαν, συμβάλλοντας σημαντικά στην ολοκλήρωση της εργασίας αυτής όπως τον αδελφό μου Θανάση Παναγόπουλο .

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον Κο Δημόπουλο Κώστα, Καθηγητή, η συμβολή του οποίου ήταν καθοριστική στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας, για την ουσιαστική καθοδήγησή του και τις πολύτιμες συμβουλές του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστοριογραφική προσέγγιση του ερευνητέου υλικού διακρίνεται GROSSO MODO, στη μακροχρονική και στη μικροχρονική. Η μακροχρονική ή μακροπερίοδος προσέγγιση εκτείνεται σε μεγάλη χρονική κλίμακα (π.χ. από τη σύσταση του Νεοελληνικού κράτους μέχρι σήμερα) και περιλαμβάνει την έρευνα των παραμέτρων και των συνθηκών, που προσδιόρισαν εξελικτικά τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος συνολικά ή ορισμένων τμημάτων του. Η μικροχρονική ή μικροπερίοδος προσέγγιση καλύπτει μικρότερες χρονικές φάσεις (π.χ. Οθωνική περίοδος, μεσοπόλεμος, μεταπολεμική περίοδος) και διερευνά σε βάθος τη συνολική εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος ή ειδικότερα επιμέρους ζητήματα.

Οι μακροχρονικές συγγραφικές πραγματώσεις διαπνέονται από το πνεύμα της συνθετικής παρουσίασης των ποικίλων εκφάνσεων, που εξελικτικά αποτυπώθηκαν στην ιστορική πορεία του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Αυτές οι, μακρές χρονικά και συνήθως ευρείες θεματικά, ιστορικές προσεγγίσεις μπορούν να προσφέρουν μια πλατύτερη, μια πανοραμική θεώρηση των πραγμάτων. Πέρα βέβαια από τις όποιες αφαιρετικές χρήσεις του ιστορικού γεγονότος ή την επιτυχή αρτίωση της ιστορικής ύλης σε ομοιογενείς συνάψεις.

Σε ένα τέτοιο ευρύ πλαίσιο διαφαίνονται καλύτερα οι τάσεις, οι ζυμώσεις, οι διεργασίες -που «αφανώς» ή από το «παρασκήνιο» συγκαλυμμένα- καθορίζουν τα δρώμενα και αναδεικνύουν τους δρώντες. Ακόμα, γίνονται περισσότερο αντιληπτές οι συνέπειες και οι επιπτώσεις πράξεων και αποφάσεων, που συχνά η δυναμική τους απαιτεί ικανό χρόνο για να εκδιπλωθεί και να επηρεάσει, ευρύτερα τα κοινωνικά, και ειδικότερα τα εκπαιδευτικά πράγματα. Η υπαγωγή και η επεξεργασία της ιστορικής ύλης στο λειτουργικό πλαίσιο της μακροχρονικής προσέγγισης εξυπηρετεί αποτελεσματικότερα τις απαιτήσεις και τις ανάγκες της ερμηνείας και της ανάλυσης.

Οι κώδικες των ερμηνευτικών μοντέλων φαίνεται ότι προσιδιάζουν καλύτερα στην αποκρυπτογράφηση των ιστορικών πληροφοριών, όταν η συλλογή, η ταξινόμηση και η επεξεργασία τους γίνονται με βάση τη μακροπερίοδη ιστορική λογική.

Σκοπός της παρούσας μελέτης αποτελεί η καταγραφή της ιστορικής εξέλιξης της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Επιμέρους σκοπός αποτελεί η συγκριτική μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής που εφαρμόστηκε στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση κατά τη διάρκεια των δυο αυτών αιώνων.

Η εκπαιδευτική πραγματικότητα ούτε ασπόνδυλη είναι ούτε ελλιπή μορφολογία έχει ούτε όμως οικοδομείται και λειτουργεί σε κοινωνικό κενό. Συνεπώς μόνο όταν της αποδοθεί μια μορφή, ένα νόημα, μια δομή που συναπαρτίζεται από στοιχεία που ιστορικά τη συγκροτούν, μπορεί να γίνει κατανοητή, αναγνωρίσιμη και αναγνώσιμη. Με άλλα λόγια, η εκπαίδευση, ως κοινωνικός θεσμός, με συγκεκριμένη δομή και λειτουργία και ορισμένη οργανική σύνδεση με το κοινωνικό σύστημα, εντός του οποίου βρίσκεται, είναι δυνατό να αποτελέσει αντικείμενο σύγχρονης θεώρησης στο πεδίο της ιστοριογραφικής πρόσβασης. Για το λόγο αυτό, η κατανόηση των εκπαιδευτικών δρώμενων και της εκπαιδευτικής πολιτικής γενικότερα, προϋποθέτει αρχικά την κατανόηση και αποσαφήνιση των βασικών εννοιών του γενικότερου εκπαιδευτικού πλαισίου, δηλαδή του εκπαιδευτικού συστήματος, της δομής και της οργάνωσής του, των σκοπών και των λειτουργιών του, τις γενικές αρχές οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης κ.ά. Έτσι, στο **πρώτο κεφάλαιο** κρίθηκε σκόπιμο να γίνει οριοθέτηση και σημασιοδότηση των βασικών αυτών εκπαιδευτικών εννοιών.

Στο **δεύτερο** και **τρίτο κεφάλαιο** επιχειρείται η ιστορική επισκόπηση της εξέλιξης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και συγκεκριμένα ως προς τη «στοιχειώδη» ή πρωτοβάθμια εκπαίδευση του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, αντίστοιχα, ενώ στο **τέταρτο** και τελευταίο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια συγκριτικής προσέγγισης των εκπαιδευτικών δρώμενων του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα και της εξαγωγής συμπερασμάτων.

Η παρούσα μελέτη στηρίζεται στην καταγραφή των ιστορικών τεκμηρίων, που αποτελούν τις βασικές πηγές της έρευνας (αναφέρονται διεξοδικά παρακάτω), και την προσπάθεια ερμηνείας και ανάλυσης του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου που υφίσταται την περίοδο κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Έτσι, με εργαλείο μεθοδολογικής προσπέλασης των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων το θεωρητικό-ερμηνευτικό πλαίσιο, επιχειρείται, εκτός από την συγκέντρωση και καταγραφή των ιστορικών τεκμηρίων, η κατανόηση των

μεταρρυθμιστικών προσπαθειών που έλαβαν χώρο στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική, και κυρίως στον τομέα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Η μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας μελέτης είναι **ιστορική**, εφόσον πρόκειται για ιστορική καταγραφή, **ερμηνευτική**, αφού επιχειρείται η ερμηνεία και ανάλυση των μεταρρυθμιστικών φαινομένων, **διαλεκτική**, επειδή παρατίθενται θέσεις και αντιθέσεις των εμπλεκόμενων στα εκπαιδευτικά θέματα, και, τέλος, **συγκριτική**, εφόσον επιδιώκεται η σύγκριση εκπαιδευτικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν κατά καιρούς.

Αρχικές πηγές της παρούσας μελέτης αποτέλεσαν:

Οι σχετικοί με την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση Νόμοι

Διατάγματα

Υπουργικές αποφάσεις

Εγκύκλιοι

Εισηγητικές Εκθέσεις που συνοδεύουν τα νομοσχέδια

Αποσπάσματα των Πρακτικών της Βουλής και της Γερουσίας από τις αγορεύσεις των βασικών εισηγητών του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος και των κομμάτων της αντιπολίτευσης πάνω στα νομοσχέδια

Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που προτάθηκαν αλλά δεν ψηφίστηκαν από τη Βουλή

Αρχεία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Αναλυτικά Προγράμματα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Η σχετική ξένη και Ελληνική βιβλιογραφία.

Δευτερεύουσες πηγές αποτέλεσαν τα διάφορα βιβλία, επιστημονικά άρθρα, μεταπτυχιακές ή διδακτορικές διατριβές με σχετικό περιεχόμενο αλλά και δημοσιευμένες κρίσεις και σχόλια προσωπικοτήτων του χώρου της Εκπαίδευσης που ασχολήθηκαν κατά καιρούς με το θέμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. ΣΗΜΑΣΙΟΔΟΤΗΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ

1.1. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η έκφραση *εκπαίδευση* ή *εκπαιδευτικό σύστημα*, στην ετυμολογική διάσταση του όρου υποδηλώνει την προγραμματισμένη και οργανωμένη μορφή παιδείας, ένα «ορισμένο τρόπο οργάνωσης, ένα σύνολο από μέρη τα οποία σύμφωνα με τις περιπτώσεις είναι λίγο ή πολύ λειτουργικά συντονισμένα, αλλά (...) συχνά και με ανομοιότητες, με συγκρούσεις και πολλές φορές ακόμη με εσωτερικές αντιθέσεις». ¹ Το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελείται από το σύνολο των οργανωτικών δομών, λειτουργιών, μεθόδων, μέσων και προγραμμάτων, με τα οποία η κοινωνία παρέχει στα μέλη της μεθοδικά διευθετημένη και ελεγχόμενη παιδεία, η οποία με τη σειρά της καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας και αποβλέπει κυρίως στη διατήρηση και αποδοχή της νομιμοποιητικής της βάσης. ²

Επιπλέον, το εκπαιδευτικό σύστημα και η εκπαίδευση είναι η διαδικασία που οδηγεί στον τελικό σκοπό, με στόχους που ανάγονται στα ευρύτερα πλαίσια της εκπαιδευτικής πολιτικής κάθε χώρας. Η παγίωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος περνά από πολλές φάσεις και αγώνες, όπως καταδεικνύει η ιστορική εξέλιξή του. Διαμορφώνεται με βάση κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές κ.ά. θεμελιώδεις ανάγκες μιας κοινωνίας³ και υπηρετεί τις αξίες και τα ιδεώδη αυτής.

1.2. ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η πολιτεία θεσμοθετεί το οργανόγραμμα λειτουργίας της εκπαίδευσης, που έχει ορισμένη δομή και οργάνωση. Η εκπαίδευση διακρίνεται συνήθως σε τρεις βαθμίδες: την πρωτοβάθμια, τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια. Κάθε μια από τις βαθμίδες περιλαμβάνει σχολικά ιδρύματα, η ονομασία των οποίων αλλάζει κατά τη διάρκεια των αιώνων. Έτσι στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση συναντώνται κατά καιρούς ονομασίες όπως στοιχειώδες, λαϊκό, δημοτικό σχολείο και νηπιαγωγείο, στην δευτεροβάθμια Ελληνικό, Γυμνάσιο, Λύκειο (Γενικό, Πρακτικό, Ενιαίο), και στην τριτοβάθμια Διδασκαλείο, Ακαδημία, Πανεπιστήμιο, Πολυτεχνείο, κολέγιο. Επιπρόσθετα συναντώνται ονομασίες όπως ειδικά σχολεία, σχολεία τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης ενηλίκων.⁴

Στην πορεία των αιώνων η διάρθρωση της εκπαίδευσης αλλάζει, καθώς μεταβάλλεται η διάρκειά της, ο δωρεάν χαρακτήρας της, η διάκριση ως προς την πρόσβαση σε όλους, ο τρόπος μετάβασης από τη μια βαθμίδα στην άλλη κ.ά.

1.3. ΣΚΟΠΟΙ

Η εκπαίδευση βρίσκεται σε αμφίδρομη σχέση αλληλεπίδρασης με όλα τα επίπεδα του κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού γίνεσθαι. Στοχεύει να μεταδώσει γνώσεις, ηθικές αξίες, στάσεις ζωής και πολιτισμικά αγαθά, με σκοπό τη δημιουργική προσαρμογή και ένταξη του νέου στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς επίσης και την ολόπλευρη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.⁵ Προπαρασκευάζει τη νέα γενιά για την εισαγωγή της στον κόσμο των ενηλίκων.⁶

Η εκπαίδευση σκοπεύει με διπλό στόχο: από τη μια να αναπτύξει στον εκπαιδευόμενο ικανότητες τέτοιες, που να του επιτρέπουν να ταξινομήσει συστηματικά τις όποιες πολιτιστικές ή τεχνικές απόκτησε μέχρι τώρα με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και να πάρει κριτική στάση απέναντί τους και από την άλλη να τον ενημερώσει ότι η εικόνα του κόσμου που μέχρι

τόρα είχε σχηματίσει είναι περιορισμένη και να τον πείσει ότι πρέπει να ψάξει ενεργά για τις πηγές που θα βαθύνουν την προοπτική και θα καλυτερεύουν την ποιότητα αυτής της εικόνας. Αναλαμβάνει τη βαριά ευθύνη να ξυπνήσει, να καλλιεργήσει και να αναπτύξει όλες τις σωματικές, ψυχικές και πνευματικές δυνάμεις και όλες τις προδιαθέσεις που από τη γέννησή του φέρει ο άνθρωπος και να τον μεταβάλλει από ένα, έστω και προικισμένο δημιουργήμα, σε κορωνίδα της Δημιουργίας.

Οι σκοποί της εκπαίδευσης περιέχονται στα Συντάγματα των Κρατών ή στους εκπαιδευτικούς νόμους. Συμπληρωματική πηγή για την αποσαφήνιση των σκοπών της εκπαίδευσης αποτελούν τα συγγράμματα των φιλοσόφων, των παιδαγωγών, των πολιτικών και των κοινωνιολόγων, οι οποίοι εκφράζουν τις παιδευτικές αναζητήσεις της εκάστοτε εποχής.

Το εκπαιδευτικό σύστημα μεταβιβάζει στη νέα γενιά ένα μέρος του πολιτισμού. Για το λόγο αυτό, από το ευρύτερο φάσμα των πολιτισμικών στοιχείων, επιλέγονται αυτά που θα αποτελέσουν τα μορφωτικά αγαθά που θα πλουτίσουν τα προγράμματα σπουδών. Έτσι το γνωστικό υλικό δεν αποτελεί τη μόνη πηγή σύνθεσης των αναλυτικών προγραμμάτων. Οι ιδέες αναφορικά με τη φύση, το χαρακτήρα και η μορφή της παιδείας αποτελούν έναν εξίσου σημαντικό ιστό σύνθεσης αυτών.⁷

Η κοινωνία, μέσα από τη θεσμοθέτηση ενός συστήματος αξιών και κανόνων, καθώς και μέσω διαδικασιών μεταβίβασης αυτών στη νέα γενιά, επιζητεί την ένταξή της στο εκάστοτε κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον. Συνεπώς, παράλληλα με την κοινωνική αλλαγή συντελείται και η επιδίωξη στη μεταβολή των εκπαιδευτικών στόχων, ώστε αυτοί να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της κοινωνίας. Έτσι, η ιστοριογραφία μας δείχνει την συνεχή και σταδιακή αλλαγή της εκπαιδευτικής πολιτικής και των εκπαιδευτικών στόχων. Βέβαια, πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί σκοποί μεταβλήθηκαν για να εξυπηρετήσουν πολιτικά συμφέροντα των ιθυνόντων της εκπαίδευσης.

Ομοίως υπάρχουν σκοποί της εκπαίδευσης που διαφέρουν από χώρα σε χώρα, όπως και από εποχή σε εποχή. Η πολιτική, οικονομική και κοινωνική δομή μιας χώρας, οι ιδιαιτερότητές της, οι ανάγκες που αντιμετωπίζει και που περιμένει να αντιμετωπίσει μελλοντικά, καθώς επίσης και οι οραματισμοί της Πολιτείας της για το αυριανό πρόσωπο και τη ζωή του λαού της, είναι παράγοντες που καθορίζουν σκοπούς και στόχους που πρέπει να πραγματοποιθούν. Ανάλογα με τους επιδιωκόμενους στόχους, η Πολιτεία προγραμματίζει προσεκτικά την εκπαίδευση που θα προσφέρει στο λαό της και καθορίζει ως σκοπούς της εκπαίδευσης αυτούς που θα συμβάλλουν περισσότερο στην υλοποίηση των οραματισμών της.⁸ Πολλά παραδείγματα επιβεβαιώνουν αυτόν τον ισχυρισμό. Άλλοι είναι οι σκοποί της εκπαίδευσης σε μια ανεπτυγμένη χώρα, άλλοι σε μια αναπτυσσόμενη και άλλοι σε μια υπανάπτυκτη. Στη Μεγάλη Βρετανία, για παράδειγμα, η εκπαίδευση όχι μόνο διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, αλλά και ανάμεσα σε κοινωνικά στρώματα της ίδιας περιοχής. Ωστόσο υπάρχουν και άλλοι εκπαιδευτικοί στόχοι που μπορεί και πρέπει να είναι σταθεροί και κοινοί για όλους τους λαούς όλων των εποχών. Οι διαχρονικοί σκοποί αυτοί της εκπαίδευσης είναι μορφωτικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί.

Οι μορφωτικοί είναι οι σκοποί που αποβλέπουν στη μόρφωση του πολίτη, δηλαδή στην πνευματική, ψυχική και σωματική του καλλιέργεια, που επιτυγχάνεται με την καλλιέργεια του γνωστικού, του βουλευτικού και του συναισθηματικού του στοιχείου.

Οι κοινωνικοί σκοποί είναι εκείνοι που θα βοηθήσουν το άτομο να κοινωνικοποιηθεί και να ενταχθεί ομαλά στο κοινωνικό σύνολο.

Οι πολιτικοί σκοποί είναι να περάσει η πολιτιστική ταυτότητα και κληρονομιά κάθε χώρας στις νεότερες γενιές.

2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Με τον όρο εκπαιδευτική νομοθεσία νοούνται οι κανόνες εκείνοι που ρυθμίζουν την οργάνωση της παιδείας, τις διάφορες φάσεις και τις εναλλακτικές μορφές εκπαίδευσης.⁸

Οι κανόνες αυτοί θεσπίζονται από την πολιτεία για την άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η εκπαιδευτική νομοθεσία, όπως και γενικά η νομοθεσία ενός κράτους, τροποποιείται συνεχώς, συμπληρώνεται με άλλες διατάξεις ή και καταργείται. Οι διατάξεις που ρυθμίζουν βασικά ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης έχουν τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής και νομικής ισχύος, σε αντίθεση με εκείνες που ρυθμίζουν λεπτομέρειες και έχουν εκτελεστικό και εξειδικευμένο χαρακτήρα, όπως αυτές που περιέχονται σε διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, εγκυκλίους, οι οποίες έχουν συνήθως περιορισμένη διάρκεια ζωής.⁹

Η εκπαιδευτική νομοθεσία διαμορφώνεται με βάση τις κρατούσες, σύμφωνα με το Σύνταγμα, πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις. Θεμελιώνεται στο Σύνταγμα του κράτους, το οποίο αποτελεί το συστηματικό κώδικα των βασικών κανόνων δομής και λειτουργίας της πολιτείας.¹⁰

Ο συντάκτης κάθε νομοθετικού μέτρου οφείλει να αξιολογήσει και να σταθμίσει τα συνταγματικά αγαθά των εμπλεκομένων και συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία.¹¹

Βασικό συνταγματικό αγαθό που πρέπει να λάβει υπόψη του ο νομοθέτης αποτελεί αυτό της ίσης ευκαιρίας για μόρφωση. Επιπλέον, οι νομοθετικές ρυθμίσεις θα πρέπει να αφήνουν περιθώρια για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε η εκπαίδευση να οδηγεί στην μόρφωση ηθικά ελεύθερων και αυτοδύναμων ατόμων, που θυσιάζουν το προσωπικό τους συμφέρον στο βωμό της προκοπής του συνόλου.¹²

3. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Με τον όρο «οργάνωση» νοείται η διάρθρωση και διασύνδεση διαφόρων συντελεστών με στόχο την επίτευξη ενός σκοπού καθορισμένου εκ των προτέρων.¹³

Η οργάνωση παρουσιάζει τη δομή και τη διάρθρωση ενός συστήματος - το οποίο εμπεριέχει την πρόβλεψη της χρονικής διαδοχής των ενεργειών από όλα τα όργανα αυτού, ώστε να υπάρχει συνέχεια και σύνδεση της προηγούμενης με την επόμενη δράση, με βάση τις επιταγές του εφαρμοζόμενου προγράμματος- καθώς επίσης και τις αρμοδιότητες και τις λειτουργίες της κάθε δομής.¹⁴ Σε κάθε οργάνωση αλληλεξαρτώνται και αλληλεπιδρούν τέσσερις βασικοί παράγοντες:

¹⁵ το **έμφυχο δυναμικό**, που συμμετέχει στα δρώμενα της οργανωμένης δράσης, η προσπάθειά του για **επίτευξη αντικειμενικών κοινών σκοπών**, η **οργανωτική δομή** του συστήματος, που αποτελεί ένα οριοθετημένο πλαίσιο, μέσα στο οποίο εμπεριέχονται οι κανόνες συμπεριφοράς, οι αξίες, οι αρχές και οι ρόλοι που διέπουν την οργανωτική δράση και τέλος, **το περιβάλλον** μέσα στο οποίο δρά η οργάνωση και επηρεάζει την επίτευξη των αντικειμενικών σκοπών της.

Στην οργάνωση της εκπαίδευσης υπάγονται οι ρυθμίσεις όλων των τμημάτων της εκπαιδευτικής δομής:¹⁶

- Οι βαθμίδες εκπαίδευσης
- Οι εκπαιδευτικοί φορείς
- Οι τύποι των σχολικών ιδρυμάτων
- Η αποσαφήνιση των λειτουργικών σχέσεων μεταξύ των εκπαιδευτικών βαθμίδων, αλλά και μεταξύ των σχολείων κάθε βαθμίδας
- Η μετακίνηση των μαθητών μέσα στην ίδια βαθμίδα και ανάμεσα στις βαθμίδες
- Η διάρκεια φοίτησης σε κάθε βαθμίδα και εκπαιδευτικό ίδρυμα
- Οι εκδιδόμενοι τίτλοι σπουδών
- Η κατανομή των μαθημάτων σε αναλυτικά, εβδομαδιαία και ωρολόγια προγράμματα
- Ο τρόπος συγγραφής και διανομής βιβλίων

- Οι μέθοδοι διδασκαλίας
- Η αξιολόγηση της σχολικής επίδοσης των μαθητών
- Η υλικοτεχνική υποδομή και τα σχολικά κτίρια
- Η οργάνωση της εσωτερικής ζωής του σχολείου
- Η οριοθέτηση των σκοπών της παιδείας
- Η βασική μόρφωση, επιμόρφωση και μετεκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού
- Τα θέματα υπηρεσιακής κατάστασης του διδακτικού προσωπικού
- Οι σχέσεις της εκπαιδευτικής κοινότητας με τους ποικίλους φορείς της οργανωμένης κοινής έκφρασης.

Η οργανωτική δομή της εκπαίδευσης εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως την παράδοση, την ιστορία, την εθνική κουλτούρα, το επίπεδο και τους ρυθμούς της οικονομικής ανάπτυξης κ.ά., για το λόγο αυτό παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα.¹⁷

Γενικά, όμως, ως επί τω πλείστον ακολουθείται η **Διεθνή Τυπική Ταξινόμηση της Εκπαίδευσης**, αναφορικά με τις βαθμίδες και τα επίπεδα της εκπαίδευσης.¹¹

4. Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η έννοια της διοίκησης αναφέρεται στο σύνολο των μέσων, των μηχανισμών, των συνθηκών και των προϋποθέσεων, που είναι απαραίτητες για την επιτυχημένη υλοποίηση των συγκεκριμένων σκοπών.¹⁸ Με τη χρήση των οργάνων του συστήματος και την αξιοποίηση του οργανωτικού του σχήματος επιτυγχάνεται μια αποτελεσματική διοικητική λειτουργία.

Η διοίκηση της εκπαίδευσης αποτελεί ιδιαίτερο κλάδο της Δημόσιας Διοίκησης. Έχει ιδιαίτερη οργανωτική δομή και στοχεύει στην εύρυθμη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος και στην παροχή υψηλού επιπέδου μορφωτικών αγαθών. Στο χώρο της Παιδείας η διοίκηση επιδιώκει την παγίωση της κατάλληλης οργανωτικής δομής, με την αποσαφήνιση λειτουργικών

σχέσεων μεταξύ των φορέων, τμημάτων, βαθμίδων, οργάνων. Το έργο της εκπαιδευτικής διοίκησης επιμερίζεται τους ακόλουθους τομείς:¹⁹

- Λειτουργική διάρθρωση της εκπαίδευσης
- Συνεχής έρευνα και έλεγχος για την επιβολή των απαραίτητων τροποποιήσεων, συμπληρώσεων ή αναθεωρήσεων, ώστε να διατηρείται υψηλός βαθμός συνέπειας με τα χρησιμοποιούμενα μέσα και τους επιδιωκόμενους στόχους.
- Συνεργασία και διαμόρφωση ενιαίου πνεύματος διοίκησης στα διάφορα επίπεδα οργάνωσης.
- Εδραίωση της ενδο-εκπαιδευτικής επικοινωνίας μεταξύ των δρώντων της σχολικής πράξης
- Διοικητική και παιδαγωγική καθοδήγηση για την πρόληψη εμφάνισης δυσλειτουργιών, και χειρισμό αυτών.
- Παρακολούθηση της υπηρεσιακής κατάστασης του εκπαιδευτικού προσωπικού
- Φροντίδα για την ενημέρωση του εκπαιδευτικού προσωπικού για θέματα εκπαιδευτικής νομοθεσίας.
- Οριοθέτηση και αποσαφήνιση του ρόλου του εκπαιδευτικού, του διοικητικού προϊσταμένου και του σχολικού συμβούλου.
- Προσαρμογή του εκπαιδευτικού οργανογράμματος και της διοικητικής λειτουργίας στις αρχές της εκπαιδευτικής διοίκησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

2.1. Η περίοδος του απελευθερωτικού αγώνα

Στις αρχές του 19^{ου} αι. η εκπαίδευση αποτελούσε στοιχείο μέριμνας για τους ιθύνοντες των πολιτικών πραγμάτων, με αποτέλεσμα να επεκταθεί εξίσου στις μεγάλες πόλεις και στα χωριά.

Με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα η ανάπτυξη της εκπαίδευσης άρχισε να παρακμάζει, καθώς η προσοχή και η προσπάθεια όλων στράφηκαν στον απελευθερωτικό αγώνα.

²⁰ Η λειτουργία των σχολείων σταματάει κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821. Όμως το θέμα της εκπαίδευσης και της οργάνωσής της απασχολούσε όλα τα επίσημα κείμενα και τις καταστατικές αρχές που προέκυψαν από τις Εθνοσυνελεύσεις στη διάρκεια της επανάστασης.²¹

Συγκεκριμένα, στον Οργανισμό του Αρείου Πάγου, που έλαβε χώρα στα στις 15 Νοεμβρίου του 1821 στα Σάλωνα.²² επισημάνθηκε η ανάγκη παροχής εκπαίδευσης και η δέσμευση για την

ίδρυση σχολείων, στα οποία η φοίτηση θα παρέχεται δωρεάν.²³ Με διακήρυξη της

Πελοποννησιακής Γερουσίας, μια από τις τρεις μεγάλες τοπικές κυβερνήσεις που λειτούργησαν στην επαναστατημένη Ελλάδα.²⁴ στις αρχές του 1822, έγινε προσπάθεια παρότρυνσης των

γονέων να φροντίσουν για τη μόρφωση των παιδιών τους, αγοριών και κοριτσιών.²⁵ Επιπλέον, στην ίδια διακήρυξη προσκάλεσε τη φιλομαθή νεολαία από την Πελοπόννησο να διδαχθεί αμισθί, φαινόμενο το οποίο ήταν πρωτοποριακό ακόμη και για τα τότε Ευρωπαϊκά δεδομένα.²⁶

Το 1823 πραγματοποιήθηκε η Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος της Κυνουρίας, η οποία εισήγαγε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και καθιέρωσε το θεσμό του Εφόρου Παιδείας. Από τα επίσημα κείμενα της Συνέλευσης αυτής διαφαίνεται η αγωνία και η προσπάθεια για δημιουργία ενός εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Επιπλέον στη Συνέλευση συγκροτήθηκε πενταμελής επιτροπή για την οργάνωση της εκπαίδευσης. Επικεφαλής της επιτροπής ορίστηκε ο Άνθιμος Γαζής το 1824.²⁷

Το Σύνταγμα της Επιδάουρου του 1823, «Νόμος της Επιδάουρου, ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» (Άστρος 13/04/1823), προέβλεπε διάταξη για την εκπαίδευση και ανέθεσε τη

φροντίδα για αυτή στο βουλευτικό σώμα. Επιπλέον στο Κεφ. Ι, άρθρο πζ' προέβλεπε την εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου σε όλη την Επικράτεια.²⁸ Η συσταθείσα επιτροπή του 1822 κατάρτισε και υπέβαλε το 1824, στο Βουλευτικό σώμα «Σχέδιο περί της κοινής παιδείας του Έθνους». Το σχέδιο αυτό, που εγκρίθηκε από τη Βουλή, προέβλεπε τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης, την κατώτερη-στοιχειώδη (αλληλοδιδασκτικό σχολείο), τη μέση και την ανώτερη με Πανεπιστήμιο αποτελούμενο από τέσσερις σχολές²⁹ : θεολογίας, νομικής, ιατρικής, φιλοσοφίας.

30

Όμως η επιτροπή περιορίστηκε στην εφαρμογή του πρώτου είδους σχολείων, του «αλληλοδιδασκτικού», με χρήση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, καθώς δεν ήταν δυνατή η εφαρμογή του σχεδίου στη πράξη, εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης.³¹ Το ίδιο έτος, βάση σχεδίου της επιτροπής, ιδρύθηκε το πρώτο Διδασκαλείο στο Άργος.³² όπου οι δάσκαλοι θα εκπαιδεύονταν στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο.³³ Όμως κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες για την εφαρμογή αυτού του σχεδίου. Λειτουργήσε μόνο το Διδασκαλείο του Άργους.³⁴ Η περίοδος που ακολούθησε μέχρι το 1825 σηματοδοτήθηκε από τις προσπάθειες του Γρηγορίου Κωνσταντά .³⁵ Εφόρου παιδείας, για ίδρυση σχολείων και εξεύρεση δασκάλων.³⁶

Αξιόλογες ιδιωτικές προσφορές υπήρξαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, για την ίδρυση και λειτουργία των σχολείων. Για χρόνια ο στρατηγός Γκούρας «έθετε τον οβολό του» για τη συντήρηση των Αθηναϊκών σχολείων. Ομοίως ο Ι. Βαρβάκης και η Φιλόμουσος Εταιρεία.³⁷

Στη συνέχεια, στη διετία 1825-1827 επικράτησε απραγία στην εκπαίδευση, λόγω της αρνητικής τροπής του απελευθερωτικού αγώνα.³⁸ Αν και οι προσπάθειες της Πολιτείας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ήταν μεγάλες, πολύ λίγα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης ιδρύθηκαν και λειτουργήσαν, εξαιτίας του πολέμου.³⁹ Στην Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (1^η Μαΐου 1827)

ψηφίστηκε το «Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος», στο οποίο αναφερόταν ότι πρώτες προτεραιότητες του κράτους αποτελούσαν ο έλεγχος και η προστασία της εκπαίδευσης⁴⁰ καθώς και η επαγρύπνηση για τη δημόσια παιδεία. Επιπλέον προέβλεπε Υπουργό Παιδείας στην Κυβέρνηση.⁴¹

2.2. Η περίοδος του Ιωάννη Καποδίστρια

Τα επτά χρόνια πολέμου (1821-1827) είχαν αποδιαιθρώσει σε μεγάλο βαθμό το εμβρυακό σχολικό δίκτυο που λειτουργούσε πριν από την έναρξη της επανάστασης ή που ιδρύθηκε στη διάρκειά της σε διάφορες περιοχές. Έτσι μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι με την άφιξη του Καποδίστρια βρισκόμαστε στο «έτος μηδέν» της ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης.⁴² Κατά την εποχή αυτή και μέχρι το 1880, τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης εξακολουθούσαν να λειτουργούν με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο.⁴³ Ο Κυβερνήτης και η επιτροπή της παιδείας ανέθεσαν στον Ιωάννη Κοκκώνη.⁴⁴ τη μετάφραση στα Ελληνικά του οδηγού της Αλληλοδιδασκτικής του Sarasin, βιβλίο το οποίο απέβη για μισό αιώνα το βασικότερο παιδαγωγικό βιβλίο στην Ελλάδα, και ουσιαστικά αποτελεί το πρώτο Αναλυτικό Πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου.⁴⁵ Ο Ι. Καποδίστριας ίδρυσε ορφανοτροφείο στην Αίγινα, το Νοέμβριο του 1828, με χρήματα Ελλήνων και Φιλελλήνων του εξωτερικού.⁴⁶

Σ' αυτό φοιτούσαν ορφανά και ήταν αλληλοδιδασκτικό, όπου διδάσκονταν μαθήματα γενικής μόρφωσης και βιοποριστικά επαγγέλματα. Καθώς είχε στραφεί κυρίως στην ανάπτυξη της λαϊκής (στοιχειώδους) εκπαίδευσης κατηγορήθηκε ότι εχθρευόταν την ανώτερη εκπαίδευση.⁴⁷

Το ορφανοτροφείο συντηρούνταν από τα έσοδα εργασίας των μαθητών. Υπήρχε αυταρχικότητα και σκληραγωγία, καθώς και αυστηρότατη κλίμακα ποινών, που παρέπεμπε στη σπαρτιατική αγωγή.⁴⁸ Επί Καποδίστρια, δινόταν μεγάλη σημασία στη μέθοδο διδασκαλίας που εφαρμοζόταν,

γι αυτό και τα σχολεία ονομάζονταν αλληλοδιδασκτικά. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος εφαρμόστηκε εξαιτίας της έλλειψης ειδικά καταρτισμένων διδασκάλων. Σύμφωνα με τη μέθοδο, ένας διδάσκαλος δίδασκε σε μεγάλο αριθμό μαθητών.⁴⁹

Οι καλύτεροι μαθητές αναλάμβαναν, με την εποπτεία και καθοδήγηση του δασκάλου, να μεταφέρουν τις γνώσεις σε 16 άλλους μαθητές. Δίδασκαν δηλαδή αλλήλους και ονομάζονταν «πρωτόσχολοι» και κατατάσσονταν σε 2 κατηγορίες, τους γενικούς και τους μερικούς πρωτόσχολους. Οι γενικοί, με την εποπτεία του διδάσκαλου, διοικούσαν ολόκληρο το σχολείο, ενώ οι μερικοί, που υπάγονταν στους γενικούς, είχαν περιορισμένη αρμοδιότητα.

Σύμφωνα με το αλληλοδιδασκτικό αυτό σύστημα, οι μαθητές χωρίζονταν σε 8 κλάσεις, που μερικές φορές ενώνονταν και δημιουργούσαν συνδιδασκόμενα τμήματα. Στο τέλος κάθε έκτης εβδομάδας οι μαθητές εξετάζονταν από το δάσκαλο στην ύλη όλων των μαθημάτων. Ο μαθητής προαγόταν στην επόμενη κλάση ως προς κάθε μάθημα, όταν διαπιστωνόταν ότι γνώριζε την ύλη που αντιστοιχούσε στην κλάση του. Στις πιο ευνοϊκές συνθήκες, ο μαθητής τελείωνε και τις 8 κλάσεις σε όλα τα μαθήματα σε 48 εβδομάδες.

Με το Διάταγμα της 12^{ης} Δεκεμβρίου, την 1^η Αυγούστου κάθε έτους τελούνταν εξετάσεις των μαθητών δημόσια, μπροστά στους γονείς, τους κηδεμόνες και τους τοπικούς άρχοντες και επακολουθούσε απονομή βραβείων.⁵⁰

Το 1830 ιδρύθηκε το «Πρότυπο» ή «Τυπικό» σχολείο για τους προχωρημένους μαθητές που προορίζονταν δάσκαλοι στα αλληλοδιδασκτικά, καθώς και το «Κεντρικό»⁵¹ Σχολείο για την προετοιμασία των νέων για Πανεπιστημιακές σπουδές.⁵² Ο κύκλος σπουδών του «Κεντρικού» σχολείου ήταν σύντομος, τρεις με τέσσερις μήνες, καθώς η έλλειψη δασκάλων δεν επέτρεπε μακρόχρονη εκπαίδευσή τους. Ανάμεσα στους διδάσκοντες του σχολείου ήταν ο Ι. Κοκκώνης

και ο Γ. Γενάδιος.⁵³ Ο Καποδίστριας ίδρυσε επίσης τέσσερις ανώτερες σχολές: Γεωργική Σχολή στην Τίρυνθα, Εκκλησιαστική Σχολή στον Πόρο, Στρατιωτική Σχολή στο Ναύπλιο.⁵⁴

και Εμπορική Σχολή στη Σύρο.⁵⁵ Τέλος, έγινε προσπάθεια μόρφωσης κοριτσιών με την ίδρυση σχολείων θηλέων από προσφορές εύπορων πολιτών και από τη Δούκισσα της Πλακεντίας.⁵⁶

Στο Κεντρικό σχολείο της Αίγινας σημειώθηκε η πρώτη μαθητική εξέγερση. Μετά την έκθεση που υπέβαλε ο Ανδρέας Μουστοξύδης στις 31/12/1831, οι μαθητές του σχολείου ζήτησαν την αντικατάσταση των καθηγητών των γαλλικών και των μαθηματικών. Ο Μουστοξύδης, διευθυντής του σχολείου, αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημά τους και παρέπεμψε το θέμα στον ειρηνοδίκη. Ο διευθυντής της αστυνομίας κατηγόρησε τον Γεννάδιο ως υποκινητή της εξέγερσης. Τελικά οι μαθητές αποβλήθηκαν από όλα τα δημόσια σχολεία της Ελλάδος.⁵⁷

Το έργο του Καποδίστρια ανακόπηκε με τη δολοφονία του στις 27 Σεπτεμβρίου του 1831. Στη συνέχεια στο «Ηγεμονικόν Σύνταγμα» (Ναύπλιο, 16 Μαρτίου 1832) συμπεριλήφθηκαν άρθρα για τη συνταγματική κατοχύρωση της εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα οποία δινόταν το δικαίωμα σύστασης σχολείων ακόμα και σε ιδιώτες, που θα λειτουργούσαν υπό την επίβλεψη του Νομοθετικού Σώματος.⁵⁸

Γενικά, οι εκπαιδευτικές προσπάθειες του Καποδίστρια συνοψίζονται ως εξής:⁵⁹

- Δόθηκε ιδιαίτερη φροντίδα για την οργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης
- Καθιερώθηκε η δωρεάν παιδεία για όλους τους μαθητές
- Ιδρύθηκαν πολλά σχολεία όλων των βαθμίδων
- Συστάθηκαν ειδικές επιτροπές για τη σύνταξη νέων σχολικών βιβλίων, με σκοπό να υπάρξει μια ομοιόμορφη και συστηματική διδασκαλία σε όλα τα σχολεία του κράτους
- Δόθηκε πραγματικό ενδιαφέρον για την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση

- Η Καποδιστριακή περίοδος είναι ίσως η μοναδική της ελληνικής ιστορίας κατά την οποία δεν χωρίζονται οι Έλληνες σε προνομιούχους ή μη, και μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις που το σχολείο προσπάθησε να προετοιμάσει τους μαθητές για τη ζωή, συστοιχώντας προς το πνεύμα και τις ανάγκες της εποχής.

2.3. Η περίοδος της Αντιβασιλείας και της Βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)

Τη δολοφονία του Καποδίστρια ακολούθησε περίοδος διοικητικού και πολιτικού χάους. Η Ελλάδα του 1832 ήταν μια μικρή χώρα εντελώς κατεστραμμένη από τον πόλεμο, με πληθυσμό κατά 95% αγροτικό, με δομή απαρχαιωμένη και ημιφεουδαρχική. Το νεοσύστατο κράτος δεν ήταν το κέντρο του ελληνισμού, καθώς τα πνευματικά, θρησκευτικά και οικονομικά κέντρα βρίσκονταν όλα στο εξωτερικό. Σε ένα σύνολο 3.000.000 Ελλήνων μόνο 700.000 ζούσαν στο ελληνικό κράτος.⁶⁰ Η αναρχία που ακολούθησε την δολοφονία του Καποδίστρια επηρέασε τόσο την κοινωνία γενικότερα, όσο και την εκπαίδευση.⁶¹ Στην εκπαίδευση το νεοπαγές σχολικό δίκτυο διήλθε μια σοβαρή κρίση, αφού διακόπηκε ουσιαστικά η μισθοδοσία των δασκάλων και τα περισσότερα σχολεία σταμάτησαν τη λειτουργία τους.⁶² Η λύση στην ακυβερνησία της χώρας έδωσαν οι προστάτιδες Δυνάμεις, επιβάλλοντας την απόλυτη μοναρχία, με το διορισμό του Όθωνα, πρίγκιπα από τη Βαυαρία, ως βασιλιά της Ελλάδος. Ο μόλις δεκαεπτά ετών Βαυαρός πρίγκιπας έφτασε στο Ναύπλιο στις 30 Ιανουαρίου του 1833.⁶³

Οι προστάτιδες Δυνάμεις όρισαν τριμελές συμβούλιο Αντιβασιλείας, λόγω του νεαρού της ηλικίας του, το οποίο μέχρι την ενηλικίωσή του είχε την υποχρέωση να οργανώσει και να κυβερνήσει το νεοελληνικό Κράτος.⁶⁴ Η Αντιβασιλεία διόρισε μια επιτροπή λογίων, με το Διάταγμα *περί συστάσεως επιτροπής για τον διοργανισμό των σχολείων*, το οποίο καθόριζε το σκοπό της σύστασης της επιτροπής, το έργο της, τα μέλη της και τα χρονικά πλαίσια των εργασιών της.⁶⁵ για να διερευνήσει την κατάσταση στην εκπαίδευση και να προτείνει μέτρα.

Υπεύθυνος για την οργάνωσή της ορίσθηκε ο Mauger, ο οποίος συνέταξε τα πρώτα διατάγματα για την οργάνωση της εκπαίδευσης. Η Επιτροπή αγνοήθηκε από την Αντιβασιλεία⁶⁶ η οποία επέλεξε το δρόμο της αντιγραφής ξένων προτύπων εκπαίδευσης.⁶⁷

Με τα νομοθετήματα των ετών 1834.⁶⁸, 1836.⁶⁹ και 1837.⁷⁰ για τη δημοτική, μέση και ανώτατη εκπαίδευση, αντίστοιχα, θεμελιώθηκε το Νεοελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα των τριών βαθμίδων.⁷¹ Κάτι που προέβλεπε και το «Σχέδιον περί της κοινής παιδείας του Έθνους» του 1824.

Ο νόμος «Περί δημοτικών Σχολείων» (6/18.2.1834) ήταν έργο του Γερμανού Mauger, μέλους της αντιβασιλείας, στηριγμένο στο Γαλλικό νόμο 2-7-1833. Βάσει του νόμου αυτού τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης ονομάστηκαν «δημοτικά», καθώς η ευθύνη ίδρυσης και συντήρησής τους ανατέθηκε στους Δήμους. Παρόλα αυτά προβλεπόταν μια μηνιαία συνεισφορά των γονέων, η οποία προσδιοριζόταν από τα Δημοτικά Συμβούλια (κάθε έτος) ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες. Δημοτικά σχολεία μπορούσαν να ιδρύουν και συντηρούν και νομικά πρόσωπα ή ιδιώτες, έπειτα από σχετική άδεια του Υπουργείου. Από κάθε Δήμο ή από γειτονικούς έπρεπε να ιδρυθεί ένα μικτό δημοτικό σχολείο, ενώ σε περίπτωση που ο αριθμός των κοριτσιών υπερέβαινε τις 15 και υπήρχε η οικονομική ευχέρεια, μπορούσε να ιδρυθεί ξεχωριστό σχολείο κοριτσιών.⁷²

Στην πρώτη βαθμίδα (δημοτικό σχολείο), σύμφωνα με το Διάταγμα 6/18.2.1834⁷³ φοιτούσαν παιδιά από 5-12 ή 13 ετών, η φοίτηση δηλαδή ήταν 7ετής, αλλά μόνο για εκείνα που δε θα συνέχιζαν στην μέση βαθμίδα. Εκείνα που επιθυμούσαν να συνεχίσουν σε ανώτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης, μεταπηδούσαν από την τέταρτη τάξη του δημοτικού σχολείου στο Ελληνικό σχολείο, που ήταν κάτι σαν το σημερινό γυμνάσιο. Το δημοτικό σχολείο παρείχε στους μαθητές στοιχειώδεις γνώσεις και κατά κύριο λόγο ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Υπήρχαν και

πρακτικά μαθήματα τα οποία όμως δε διδάσκονταν λόγω έλλειψης αιθουσών, εξοπλισμού και εξειδικευμένου προσωπικού.⁷⁴ Αξιοσημείωτο είναι το άρθρο 7 του Διατάγματος του 1834, το οποίο αποδεχόταν την κατ' οίκον αγωγή και τη μη φοίτηση στο σχολείο με τις προϋποθέσεις της επιτυχούς εξέτασης του μαθητή ενώπιον επιτροπής στην ύλη που διδασκόταν στο σχολείο.⁷⁵ Επιπλέον, ιδρύθηκαν ελληνικά και ξένα σχολεία από ιδιώτες, όπως αυτά στο Ναύπλιο, την Αθήνα, το Μεσολόγγι κ.ά..⁷⁶

Με το Διάταγμα του 1836 «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων» ρυθμίσθηκαν θέματα που αφορούσαν τη μέση εκπαίδευση. Βάσει του Διατάγματος, στο Ελληνικό σχολείο εισέρχονταν σε ηλικία 9 ή 10 ετών. Μετά το τέλος και της τρίτης τάξης του Ελληνικού σχολείου (σε ορισμένες περιπτώσεις η διδασκαλία μπορούσε να συμπτυχθεί και σε 2 έτη), ο μαθητής μπορούσε να εισέλθει στο τετρατάξιο Γυμνάσιο (12/13-15/16 ετών), που ήταν κάτι σαν το σημερινό Λύκειο. Το Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο αποτελούσαν σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Κατόπιν εξετάσεων ο μαθητής μπορούσε να συνεχίσει της σπουδές του στην ανώτατη τετραετή βαθμίδα εκπαίδευσης, το Πανεπιστήμιο.⁷⁷

Στις 25 Ιουλίου του 1836 ιδρύθηκε στην Αθήνα η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Σκοπός της ήταν η αγωγή και εκπαίδευση του λαού, ιδιαίτερα του γυναικείου φύλου με τη σύσταση Παρθεναγωγείων, διδασκαλείων και σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το κύριο βάρος της οικοδόμησης του σχολικού μεγάρου της Εταιρείας ανέλαβε ο Απόστολος Αρσάκης, από το όνομα του οποίου πήρε το εκπαιδευτήριο την ονομασία Αρσάκειο. Το σχολείο άρχισε να λειτουργεί στις 7/6/1837 με δημοτικό και Παρθεναγωγείο (το αντίστοιχο του Ελληνικού σχολείου), όπου εφαρμοζόταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ίδρυσε σχολεία σε πολλές περιοχές της Ελλάδος.⁷⁸ Επίσης, ίδρυσε τα πρώτα Δημοτικά Σχολεία για κορίτσια.⁷⁹ Με άλλο Διάταγμα «Περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου Πανεπιστημίου» το 1837 ιδρύθηκε το Οθώνιο Πανεπιστήμιο με 4 σχολές, Ιατρική, Φιλοσοφίας,

Θεολογική, Νομική, στο οποίο εισέρχονταν οι μαθητές γυμνασίου κατόπιν εξετάσεων.⁸⁰ Το φοιτητικό κίνημα της εποχής στράφηκε κατά του Όθωνα, ταυτιζόμενο με το αίτημα για Σύνταγμα, το οποίο οδήγησε στο κίνημα της 3 Σεπτεμβρίου του 1843. Πέρα από το ρομαντισμό που διέκρινε πολλούς φοιτητές, οι οποίοι πίστευαν ότι το Σύνταγμα αποτελούσε λύση για όλα τα προβλήματα της χώρας, υποκινητής του αντιοθωνισμού αποτέλεσε και η αγγλική πολιτική.⁸¹

Από το 1843 έγινε προσπάθεια καθιέρωσης της επαγγελματικής εκπαίδευσης, με την ίδρυση σχολών, όπως η Ριζάρειος Εκκλησιαστική σχολή, κατώτερων ιερατικών σχολείων και την εισαγωγή εμπορικών μαθημάτων σε κάποια Ελληνικά σχολεία και γυμνάσια.⁸²

Το 1844 αποφασίστηκε να συμμετέχει στα έξοδα του δημοτικού σχολείου και το Κράτος. Επίσης προβλέφθηκαν οι υποχρεώσεις δασκάλων, η διδακτέα ύλη και ο ορισμός μιας Επιθεωρητικής Επιτροπής ανά νομό, αποτελούμενη από το νομάρχη, τον πρόεδρο του δικαστηρίου, τον επίτροπο επικράτειας, έναν ιερωμένο οριζόμενο από τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών, Καθηγητή Γυμνασίου ή Πανεπιστημίου και 2-4 κατοίκους του Δήμου, οριζόμενους από το νομαρχιακό Συμβούλιο. Επικεφαλής της Επιτροπής ήταν ο νομάρχης, ο οποίος έπρεπε να επισκέπτεται μια φορά ετησίως όλα τα σχολεία και να αναφέρει την ισχύουσα κατάσταση στη Γραμματεία Εκκλησιαστικών της Επικράτειας.⁸³

Με τον προαναφερθέντα νόμο «Περί Δημοτικών Σχολείων» του 1834 η φοίτηση καθορίστηκε επταετής και υποχρεωτική για τα παιδιά που διέμεναν σε Δήμους, όπου λειτουργούσαν δημοτικά σχολεία. Ως έτος εγγραφής οριζόταν το 5^ο συμπληρωμένο και ο νόμος προέβλεπε σχετικό πρόστιμο για τους γονείς που θα παρέβαιναν τη διάταξη της υποχρεωτικής φοίτησης.

Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν (άρθρο 1): Κατήχηση, στοιχεία ελληνικής, ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, η γνώσις των κατά τους νόμους παραδεδεγμένων σταθμών και μέτρων, η γραμμική ιχνογραφία και η φωνητική μουσική, στοιχεία γεωγραφίας ελληνικής ιστορίας και φυσικών επιστημών. Το άρθρο 2 προέβλεπε τη διδασκαλία της σωματικής άσκησης

(γυμναστικής) δύο φορές την εβδομάδα, καθώς επίσης και την πρακτική διδασκαλία της αγρονομίας, της κηπουρικής, της δενδροκομίας, της βομβυκοτροφίας και της μελισσοτροφίας.

Στα σχολεία θηλέων προβλεπόταν η εξάσκηση σε εργόχειρα.⁸⁴

Ο σκοπός του δημοτικού σχολείου δεν αναγραφόταν σε κανένα από τα άρθρα του Νόμου. Από τις εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας, που στάλθηκαν στους Νομάρχες και στα σχολεία, διαφαίνεται η επιδίωξη της πνευματικής ανάπτυξης και ηθικής εξέλιξης των μαθητών.⁸⁵

Η εσωτερική ζωή του σχολείου ήταν αυταρχικά οργανωμένη. Ο ραβδισμός των μαθητών οδήγησε το Υπουργείο Παιδείας στην έκδοση εγκυκλίου (22 Νοεμβρίου 1854) με την οποία έκανε σύσταση στους εκπαιδευτικούς να χρησιμοποιούν «τον ορθό λόγο και το παράδειγμα» και όχι το ξύλο. Επιπλέον στην εγκύκλιο αυτή ορίζονταν οι ποινές προς τους μαθητές.⁸⁶

Χαρακτηριστικό του κλίματος της αρχαιολατρίας που επικρατούσε την εποχή εκείνη είναι ότι το 1856 εκδόθηκε σχετικό με τη σχολική γλώσσα Β.Δ., με το οποίο αποφασίσθηκε η διδασκαλία της γραμματικής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.⁸⁷ σε ολόκληρο το δημοτικό σχολείο.

Το μονοδιάστατο προσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος είχαν εντοπίσει πολλοί ιθύνοντες των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Το 1857 ο Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Χ. Χριστόπουλος σε έκθεσή του προς το βασιλιά τόνισε το μονοδιάστατο χαρακτήρα των σχολείων, ειδικά των ελληνικών και γυμνασίων, αναφέροντας ότι ήταν άχρηστα για όποιον νέο ήθελε να σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο.

2.4. Η περίοδος 1862-1894

Η περίοδος 1862-1880 χαρακτηρίζεται ως στασιμότητα για την Ελληνική Εκπαίδευση. Μετά την εκθρόνιση του Όθωνα σχηματίστηκε προσωρινή κυβέρνηση με Υπουργό Παιδείας τον Ε. Δεληγιώργη, ο οποίος μετονόμασε το Οθώνιο Πανεπιστήμιο σε «Εθνικό».⁸⁸

Οι δυνάμεις της «Ιερής Συμμαχίας» συνέχισαν να έχουν τον έλεγχο της τύχης του νεοελληνικού Κράτους. Μετά την εκθρόνιση του Όθωνα διόρισαν ως νέο βασιλιά τον Γεώργιο τον Α' Γλύξμπουργκ, Δανό πρίγκιπα.⁸⁹

Τον Ιανουάριο του 1863, ο Υπουργός Παιδείας Ε. Δεληγιώργης σε έκθεσή του τόνισε το μονοδιάστατο προσανατολισμό της εκπαίδευσης και πρότεινε την εισαγωγή μαθημάτων όπως στοιχεία εμπορίου, χημεία, φυσική και ξένες γλώσσες στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης.⁹⁰

Ένα χρόνο αργότερα, στις 14/3/1864, ο νέος Υπουργός Παιδείας Κουμουνδούρος πρότεινε τη σύσταση επιτροπής για την μελέτη των προβλημάτων της εκπαίδευσης, χωρίς όμως να υπάρξει κάποιο αποτέλεσμα.⁹¹

Στο Σύνταγμα του '64 οι διατάξεις για την εκπαίδευση δεν είχαν ουσιαστικά να προσθέσουν τίποτα περισσότερο από όσα αναφέρονταν στο Σύνταγμα του 1844, που και αυτό με τη σειρά του αναφερόταν στις εκπαιδευτικές ρυθμίσεις των Βαυαρών στη δεκαετία του 1830.⁹²

Προτάθηκε να επεκταθεί η εκπαίδευση και στα πιο απόμακρα μέρη του Κράτους, η δε δημοτική εκπαίδευση έπρεπε να είναι υποχρεωτική. Πάλι όμως η τύχη της αφέθηκε στην ευχέρεια των δήμων και κοινοτήτων. Ο τύπος των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων δεν άλλαξε (δημοτικό, Ελληνικό και Γυμνάσιο 4ετής φοίτησης), ούτε η βαρύτητα που έδιναν στα μαθήματα, όπως αρχαία και λατινικά, που εξακολουθούσαν να διδάσκονται πολλές ώρες.⁹³

Το ίδιο έτος η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε το κλείσιμο του Διδασκαλείου Αθηνών.⁹⁴ καθώς το θεωρούσε περιττό, επιβλαβές και υπεύθυνο για τη μειωμένη απόδοση των δασκάλων. Επιπλέον, το θεωρούσε υπεύθυνο του μη διορισμού των δασκάλων. Τελικά στη συνεδρίαση της 23 Μαρτίου 1864 η Βουλή σταμάτησε τη χρηματοδότηση του Διδασκαλείου με αποτέλεσμα την παύση της λειτουργίας του.⁹⁵ Ο διορισμός των δασκάλων γινόταν έκτοτε με εξετάσεις.⁹⁶ στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο, τα θρησκευτικά, τα αρχαία ελληνικά, τα μαθηματικά, τη φυσική, την ιστορία, την ορθογραφία και τη γυμναστική.⁹⁷

Την περίοδο εκείνη η οικονομική κατάσταση των δασκάλων ήταν άθλια. Ακόμα και ο κλητήρας Α΄ είχε μεγαλύτερο μισθό από τον δάσκαλο της Α΄ τάξης.⁹⁸

Παρά τις προσπάθειες του Χ. Χριστόπουλου για αύξηση των εμπορικών μαθημάτων, ο επόμενος Υπουργός Παιδείας Δ. Δρόσιος προχώρησε στην κατάργηση αυτών, που διδάσκονταν προαιρετικά σε διάφορα γυμνάσια. Επιπλέον, ο κλασικός προσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος όχι μόνο άλλαξε, αλλά αντίθετα εντάθηκε με την αύξηση των ωρών διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών και των λατινικών, με διάταγμα της 2/9/1867.⁹⁹

Η προσοχή των ιθυνόντων της εκπαίδευσης ήταν στραμμένη την περίοδο εκείνη σε θέματα εμφάνισης των μαθητών. Με την απόφαση της 29 Μαΐου του 1867 και την εγκύκλιο της 13 Οκτωβρίου του ίδιου έτους αναφερόταν στην υποχρεωτική ενδυμασία των μαθητών και τον αριθμό των «κομβίων» που έπρεπε να έχει αυτή.¹⁰⁰

Το Υπουργείο Παιδείας στις 15/9/1871, με εγκύκλιο προς τους Νομάρχες και Έπαρχους, καθόρισε τους όρους ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων.¹⁰¹ γεγονός που επιβεβαιώνει την μη αποτελεσματική λειτουργία των δημόσιων σχολείων και την δυσπιστία των γονέων προς αυτά.

Το επόμενο έτος ο Δ. Μαυροκορδάτος, ως Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως, τύπωσε και διένειμε προεκλογικό φυλλάδιο, στο οποίο προτάθηκε η κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής και εισαγωγή της συνδιδασκτικής, η συγχώνευση των δημοτικών σχολείων με τα ελληνικά, η στροφή στη θρησκευτική και ηθική αγωγή, η υποχρεωτική φοίτηση για παιδιά ηλικίας 6-12 ετών και για τα δυο φύλα, η εισαγωγή στο δημοτικό της γραμματικής της «νεωτέρας γλώσσης», η σύσταση σχολικών βιβλιοθηκών στα δημοτικά σχολεία και η κατάργηση του Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως και αντικατάστασή του από πενταμελή επιτροπή που θα εκλέγεται από τη Βουλή με απόλυτη πλειοψηφία.¹⁰²

Το 1873 ιδρύθηκε ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» από εκπαιδευτικούς και των τριών βαθμίδων της εκπαίδευσης.¹⁰³ Ο Σύλλογος δεν ασπαζόταν την

αλληλοδιδασκτική μέθοδο και πρότεινε την συνδιδασκτική. Επιπλέον, ο σύλλογος διεξήγαγε διαγωνισμό για την επιλογή υποτρόφων που θα πήγαιναν στην Γερμανία για επιμόρφωση. Επιλέχτηκαν οι Παπαμάρκου, Μωραΐτης και Οικονόμου, που με την επιστροφή τους το 1874 έγιναν εισηγητές των παιδαγωγικών θεωριών του Herbart (της ερβατιανής παιδαγωγικής).¹⁰⁴

Σύμφωνα με την ερβατιανή παιδαγωγική ο σκοπός της αγωγής διαμορφώνεται από την ηθική και τις αρχές της διδακτικής της ψυχολογίας. Σημασία έχει η ηθική συγκρότηση του ανθρώπου και όχι η γνώση. Αспаζόταν την άποψη του Lock ότι ο άνθρωπος γεννιέται «tabula rasa» και θεωρούσε ότι στη διδασκαλία έχει τεράστια σημασία η διεύρυνση του παραστατικού κύκλου των μαθητών μέσω της δημιουργίας συνδέσεων των γνώσεων που έχει ήδη ο μαθητής με τις νέες γνώσεις που του παρέχονται με τη διδασκαλία.¹⁰⁵ Το διδακτικό του σύστημα αποτελούνταν από

πέντε τυπικά στάδια.¹⁰⁶ :

1. προπαρασκευή
2. προσφορά
3. σύγκριση
4. σύλληψη
5. εφαρμογή.

Το 1873 ιδρύθηκε ο «Ελληνικός Διδακταλικός Σύλλογος» εκπαιδευτικών, στον οποίο αντέδρασε η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας, ζητώντας ο έλεγχος και η οργάνωση της εκπαίδευσης να δοθεί εξολοκλήρου στην Εκκλησία.¹⁰⁷ Η Ιερά Σύνοδος ταυτίστηκε με το νομοσχέδιο του 1874 του Ι. Βαλασόπουλου επί Κυβέρνησης Βούλγαρη, όπου ζητούσε την ανάληψη από τον κλήρο της ευθύνης για τη λειτουργία των δημοτικών σχολείων και τον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων των δασκάλων. Οι έντονες αντιδράσεις που προκάλεσε το νομοσχέδιο .

¹⁰⁸ απέτρεψαν την ψήφισή του και έτσι εμπόδισαν την ενεργό ανάμειξη της εκκλησίας στην εκπαίδευση.¹⁰⁹

Το 1874 ιδρύθηκε το «πρότυπο δημοτικό σχολείο» (Παιδαγωγείο) από το «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», το οποίο λειτούργησε το σχολικό έτος 1875-76. Στο «Παιδαγωγείο» εφαρμόστηκε η συνδιδασκτική μέθοδος. Αν και ιδρύθηκε ως εξατάξιο, λειτούργησε ως τετρατάξιο, με τις 4 κατώτερες τάξεις.¹¹⁰ Παράλληλα, ο τότε Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Γ. Μιλήσης είχε συγκροτήσει σχέδιο νόμου για τη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση, το οποίο όμως δεν πρόλαβε να καταθέσει στη Βουλή, καθώς το κόμμα του Κουμουνδούρου, στο οποίο ανήκε έχασε τις εκλογές το 1875 από τον Χαρίλαο Τρικούπη. Νέος Υπουργός Παιδείας ορίστηκε ο Θ. Δηλιγιάννης.¹¹¹

Το 1875 ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» ίδρυσε το πρότυπο τετρατάξιο δημοτικό στη Θεσσαλονίκη. Επιπλέον το 1876 ιδρύθηκε τριτάξιο Διδασκαλείο στην ίδια πόλη για τη εκπαίδευση των δασκάλων από τον ίδιο σύλλογο υπό τη διεύθυνση του παιδαγωγού Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος εφαρμόσε το εξατάξιο δημοτικό και εξατάξιο γυμνάσιο, εκπαιδευτικό σύστημα που επεκτάθηκε σταδιακά σε όλη την τουρκοκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη.¹¹² το οποίο υιοθέτησε αργότερα η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.¹¹³

Το 1877 ο Υπουργός Παιδείας Θ. Δηλιγιάννης κατέθεσε στη Βουλή νομοσχέδιο για τη δημοτική εκπαίδευση. Ταυτόχρονα ο βουλευτής πλέον Μιλήσης κατέθεσε δικό του νομοσχέδιο για τη δημοτική και μέση εκπαίδευση, που είχε συστήσει κατά τη διάρκεια της υπουργικής του θητείας. Τα νομοσχέδια Μιλήση πρόβλεπαν για τη στοιχειώδη εκπαίδευση τρεις τύπους σχολείων, τα αστικά, τα δημοτικά και τα γραμματοδιδασκαλεία, ενώ για τη μέση τα Γυμνάσια. Από το αστικό σχολείο οι μαθητές θα έδιναν εξετάσεις για να εισέλθουν στο γυμνάσιο, ενώ από το γυμνάσιο μπορούσαν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο χωρίς εξετάσεις. Τα νομοσχέδια αυτά για πρώτη

φορά πρότειναν στη Βουλή να θεσπίσει εξετάσεις για το πέρασμα από τη στοιχειώδη στη μέση εκπαίδευση.¹¹⁴

Επιπρόσθετα, τα νομοσχέδια Μιλήση πρότειναν τη διδασκαλία της καθαρεύουσας σε όλη τη στοιχειώδη εκπαίδευση, εκτός από τις δύο τελευταίες τάξεις του αστικού σχολείου, όπου προτάθηκε να διδάσκεται η αρχαία ελληνική. Επίσης προτάθηκε η κατάργηση των διδάκτρων. Τέλος, για την εκπαίδευση θηλέων προτάθηκε η ίδρυση σε κάθε δήμο ενός σχολείου θηλέων (δημοτικό / αστικό), ενώ δεν υπήρχε πρόβλεψη για υποχρεωτική εκπαίδευση αυτών.¹¹⁵ Τα νομοσχέδια Μιλήση δεν ψηφίσθηκαν από τη Βουλή, ενώ εκείνα που υπέβαλε ο Θ. Δηλιγιάννης ψηφίσθηκαν και έγιναν ο Νόμος ΧΘ' (11/1/1878)¹¹⁶ Με το νόμο αυτό επαναλειτούργησε το 1878 το 3τάξιο Διδασκαλείο Αθηνών .¹¹⁷ στο οποίο συστάθηκε πρότυπο 6τάξιο δημοτικό σχολείο για πρακτική άσκηση φοιτητών. Δικαίωμα φοίτησης είχαν όσοι είχαν την ελληνική ιθαγένεια, από 16 έως 25 ετών, με σωματική αρτιμέλεια και ενδεικτικό Α' τάξης Γυμνασίου για εισαγωγή στην Α' τάξη του Διδασκαλείου, Β' τάξης Γυμνασίου για εισαγωγή στην Β' τάξη του Διδασκαλείου κ.ο.κ..¹¹⁸ Οι υποψήφιοι δάσκαλοι που εισάγονταν από το 1878 στο Διδασκαλείο εκπαιδεύονταν στην συνδιδασκτική μέθοδο.¹¹⁹ Επιπλέον, με το νόμο ΧΘ' υιοθετήθηκε η διδασκαλία της καθαρεύουσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση, αντί της αρχαίας ελληνικής.¹²⁰ Δύο χρόνια αργότερα, το 1880 καθιερώθηκε επίσημα με το Διάταγμα της 3/9/1880 .¹²¹ η χρήση της συνδιδασκτικής μεθόδου, με την οποία ο δάσκαλος δίδασκε όλους τους μαθητές και όλα τα μαθήματα, και καταργήθηκε η αλληλοδιδασκτική. Επιπλέον, το ίδιο διάταγμα προέβλεπε την διαίρεση των μαθητών σε 4-5 ενιαύσιες τάξεις, σύμφωνα με το σύστημα των πρότυπων σχολείων των Διδασκαλείων.¹²² Για να μάθουν τη μέθοδο οι δάσκαλοι μετεκπαιδεύτηκαν 6 εβδομάδες και εκδόθηκε το εγχειρίδιο «Διδακτική» του Μωραΐτη. Όσοι δεν ασκούσαν στη νέα μέθοδο υπήρχε η περίπτωση να απολυθούν.¹²³ Τέλος, η Ελληνική Πολιτεία ανέλαβε όλη την

ευθύνη για την εκπαίδευση.¹²⁴ Την ίδια χρονιά (1880) δημοσιεύτηκε και κυκλοφόρησε το πρώτο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα της δημοτικής εκπαίδευσης.¹²⁵

Το 1881 την Κυβέρνηση της χώρας ανέλαβε για πρώτη φορά ο Χ.Τρικούπης, ο οποίος προσπάθησε να θεμελιώσει το αστικό κράτος στην Ελλάδα με την «αρχή της δεδηλωμένης» - που εισηγήθηκε το τρικουπικό κόμμα το 1874- τον καθορισμό αντικειμενικών κριτηρίων στις προσλήψεις δημοσίων υπαλλήλων, την πάταξη της φοροδιαφυγής.¹²⁶ Η ενσωμάτωση της Άρτας και της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881) αναζωπύρωσε τον ευσεβή πόθο περί «Μεγάλης Ελλάδας» σε ικανή μερίδα των Ελλήνων.¹²⁷

Κατά την εποχή αυτή οι ιθύνοντες των στρατιωτικών, της κυβέρνησης και του παλατιού είχαν υιοθετήσει την άποψη ότι η έναρξη της στρατιωτικής εκπαίδευσης θα πρέπει να γίνεται από τα σχολεία. Μια σειρά νομοθετικών μέτρων που είχε θεσπιστεί και που ακολούθησε, δείχνει τη σαφή στροφή της εκπαιδευτικής σχολικής γυμναστικής πολιτικής προς τη στρατιωτική εκπαίδευση.¹²⁸ μέχρι το 1893, οπότε και καταργήθηκαν.¹²⁹

Το 1883 το Υπουργείο Παιδείας (Κυβέρνηση Τρικούπη) έστειλε σε όλα τα σχολεία της Επικράτειας 14 Επιθεωρητές για εκτίμηση της κατάστασης στην εκπαίδευση, η οποία ήταν σε άθλιο επίπεδο: επίπεδο δασκάλων χαμηλό, ελλιπής φοίτηση μαθητών, ανύπαρκτη φοίτηση κοριτσιών, σχολεία και βιβλία ακατάλληλα, διδακτικά μέσα άθλια, μη τήρηση των νόμων για υποχρεωτική φοίτηση, περιορισμός διδασκαλίας σε μηχανική ανάγνωση, γραφή και αριθμητική και κυριαρχία απομνημόνευσης.¹³⁰ Δύο χρόνια αργότερα ο νόμος ΑΣΞΓ' της 26 Ιουλίου του 1885¹³¹ (Κυβέρνηση Τρικούπη) όρισε την κατάργηση της καταβολής διδάκτρων στα Δημοτικά σχολεία, που προβλεπόταν με το διάταγμα 18.2.1834, ενώ το ίδιο έτος με Διάταγμα του Υπουργού Παιδείας Μανέτα.¹³² στις 27 Μαΐου ανακλήθηκε η μονιμότητα δασκάλων.¹³³ Ένα χρόνο αργότερα κατατέθηκε στη Βουλή ο Νόμος ΒΠΕ ο οποίος προέβλεπε: τετραετή υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση και πρόβλεψη μέτρων για τους παραβάτες (γονείς ή

κηδεμόνες),¹³⁴ καταβολή διδάκτρων μόνο για τη μέση και ανώτερη εκπαίδευση,¹³⁵ έτος εγγραφής μαθητού το 6^ο συμπληρωμένο, αναλογία 40-70 μαθητών για κάθε δάσκαλο, διάκριση σχολείων σε μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια και τετρατάξια, κατάρτιση ωρολογίων και αναλυτικών προγραμμάτων από τον κ. Παπαμάρκο, ξεχωριστά για αγόρια και κορίτσια,¹³⁶ για τους 4 προαναφερθέντες τύπους σχολείων, που ίσχυσαν έως το 1914. Καθώς αυτά προέβλεπαν προμεσημβρινή και μεταμεσημβρινή σχολική εργασία, εκτός από τα απογεύματα Τετάρτης και Σαββάτου, απέβησαν κουραστικά και μη αποτελεσματικά.¹³⁷

Σημείο εκκίνησης για τη δημιουργία του κινήματος του δημοτικισμού έλαβε χώρα στα τελευταία τρικουπικά χρόνια και είχε ληξιαρχική πράξη γέννησης το 1888, οπότε και κυκλοφόρησε το *Ταξίδι του Ψυχάρη*,¹³⁸ λογοτέχνη και καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σορβόνης.¹³⁹ «Με το κήρυγμά του και με το έργο του ο Ψυχάρης βοήθησε τους ομόγλωσσούς του να σεβαστούν τον εαυτό τους, να γράψουν τη μητρική τους γλώσσα σπάζοντας τελειωτικά την αρχαϊστική παράδοση χιλιετηρίδων».¹⁴⁰ Ο Ψυχάρης σημείωνε «το ζήτημα θα γίνει πολιτικό και έτσι θα νικήσει», υπογραμμίζοντας αυτό που και οι άλλοι πριν από αυτόν αλλά και μετά από αυτόν θα υποστηρίξουν για την αποτελεσματικότερη λύση του γλωσσικού ζητήματος.¹⁴¹

Το 1889 επί κυβέρνησης Τρικούπη και Υπουργίας Γ. Θεοτόκη, κατατέθηκαν στη Βουλή νομοσχέδια για την αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης. Τα νομοσχέδια περιλάμβαναν την καθιέρωση εξάχρονου δημοτικού και πεντάχρονου γυμνασίου, κατάργηση των ελληνικών σχολείων, ίδρυση τριτάξιων Παρθεναγωγείων και κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων, ίδρυση Διδασκαλείου τεχνικών μαθημάτων, μονοτάξιων Διδασκαλείων και Υποδιδασκαλείων, εισαγωγή της διδασκαλίας των γερμανικών και μείωση των ωρών διδασκαλίας των λατινικών στα Γυμνάσια, ίδρυση «Γραμματείων», σύνδεση μισθού δασκάλου με επιδόσεις, προαγωγικές απολυτήριες και εισαγωγικές (εκτός από το Πανεπιστήμιο) εξετάσεις σε όλες τις βαθμίδες. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι για τον τρικουπικό μεταρρυθμιστή του 1889 τα αρχαία

ελληνικά δεν αποτελούσαν βασικό και αναπόσπαστο μέρος της γενικής μόρφωσης, ενώ ριζική καινοτομία αποτέλεσε ο αποκλεισμός τους από τα προτεινόμενα σχολεία θηλέων.¹⁴²

Η νομοθετική αυτή προσπάθεια δεν προχώρησε, καθώς τα νομοσχέδια καταψηφίσθηκαν στη Βουλή.

2.5. Η περίοδος 1895-1899

2.5.1. Η μεταρρύθμιση του 1895 - Ο Νόμος ΒΤΜΘ'

Το 1895 πραγματοποιήθηκε η σύνταξη του Νόμου ΒΤΜΘ'¹⁴³ επί Υπουργού Παιδείας Δ. Πετρίδη και κυβέρνησης Δηλιγιάννη, «Περί στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδύσεως», ο οποίος αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην ελληνική δημοτική εκπαίδευση και ίσχυσε με μερικές συμπληρώσεις και τροποποιήσεις ως το 1929.¹⁴⁴ Ο Νόμος αυτός, καθώς και τα Διατάγματα που εκδόθηκαν με βάση αυτόν προέβλεπαν την παροχή του δικαιώματος ίδρυσης νηπιαγωγείων από ιδιώτες.¹⁴⁵ για παιδιά 3-6 ετών, έπειτα από σχετική άδεια του Υπουργείου Παιδείας.¹⁴⁶ Το γεγονός αυτό αποτελεί την πρώτη μέριμνα του Κράτους για την προσχολική αγωγή. Το 1897 η Αικατερίνη Λασκαρίδου, πρόεδρος του σωματείου «Ένωσις Ελληνίδων», ίδρυσε το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας και το πρώτο νηπιαγωγείο στην Αθήνα, το οποίο ονόμασε «πρότυπον νηπιακόν κήπον».¹⁴⁷ Επιπλέον έγινε διάκριση των δημοτικών σχολείων σε 2 κατηγορίες: τα κοινά και τα πλήρη.¹⁴⁸ Τα κοινά περιλάμβαναν 4 ενιαύσιες τάξεις και ιδρύονταν σε μικρούς δήμους και κωμοπόλεις με πληθυσμό κάτω από 6.000 κατοίκους. Διακρίνονταν σε μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια και τετρατάξια. Τα πλήρη είχαν 6 τάξεις και μπορούσαν να ιδρυθούν σε οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας, αν οι δημοτικοί πόροι ή τα κληροδοτήματα ή οι ιδιωτικές εισφορές επαρκούσαν για τη συντήρησή τους. Επιβαλλόταν, όμως, η σύστασή τους στις πρωτεύουσες των νομών ή επαρχιών και σε πόλεις με πληθυσμό άνω των 6000 κατοίκων.

¹⁴⁹ Βάσει του νόμου έπρεπε να ιδρυθούν γραμματοδιδασκαλεία, όπου δεν υπήρχε η δυνατότητα λειτουργίας δημοτικού σχολείου λόγω έλλειψης πόρων ή λόγω μικρού αριθμού μαθητών.¹⁵⁰ Σε αυτά μπορούσαν να φοιτήσουν και κορίτσια έως 10 ετών, σε περίπτωση έλλειψης σχολείων θηλέων, και τότε διορίζονταν κατά προτίμηση δασκάλες. Τα 31 γραμματοδιδασκαλεία ήταν κατώτερα σχολεία και σε αυτά δίδασκαν δάσκαλοι με ελλιπή προσόντα, καθώς ήταν απόφοιτοι δημοτικού και μετά το 1892 απόφοιτοι του σχολαρχείου. Δεν προβλεπόταν δυνατότητα μεταπήδησης των μαθητών από αυτά σε σχολεία της μέσης εκπαίδευσης Έπρεπε να πάρουν πτυχίο από πλήρες δημοτικό σχολείο και να επιτύχουν σε εισαγωγικές εξετάσεις. Για να μεταβούν οι μαθητές από τα γραμματοδιδασκαλεία σε κοινό ή πλήρες σχολείο έπρεπε να επιτύχουν σε κατατακτήριες εξετάσεις. Έτσι, οι μαθητές των γραμματοδιδασκαλείων, που αποτελούσαν τα 2/3 των μαθητών, ουσιαστικά αποκλείονταν από την εισαγωγή τους στη μέση εκπαίδευση ή τουλάχιστον παρεμποδίζονταν.¹⁵¹

Τα μαθήματα ήταν ίδια με εκείνα που προέβλεπε ο Νόμος ΧΘ' του 1878 και προστέθηκε η διδασκαλία περικοπών του Ευαγγελίου. Παρόλα αυτά στα πλήρη δημοτικά το πρόγραμμα εμπλουτίστηκε με μερικούς άλλους τομείς μαθημάτων, ενώ στα γραμματοδιδασκαλεία ήταν πολύ συνοπτικό και περιορισμένο.

Για την εκπαίδευση θηλέων προβλεπόταν να διεξάγεται σε ξεχωριστά σχολεία (όπως και πριν) στα οποία θα δίδασκαν δασκάλες. Τα σχολεία αυτά διακρίνονταν σε κοινά ή πλήρη και είχαν το ίδιο πρόγραμμα με τα αντίστοιχα των αγοριών, με τη διαφορά ότι τα κορίτσια διδάσκονταν επιπλέον ραπτική, κέντημα, πλεκτική, οικιακή οικονομία.¹⁵² και μαγειρική τέχνη.

Με το Διάταγμα της 30/4/1896, σκοπός των νηπιαγωγείων ορίστηκε η σωματική και πνευματική ανάπτυξη των παιδιών, η εξάσκηση και μεθοδευμένη διδασκαλία των μαθημάτων που διδάσκονταν στο δημοτικό, με ταυτόχρονη φροντίδα για διατήρηση της χαράς και της γαλήνης στις ψυχές τους.¹⁵³ Σκοπός των Δημοτικών σχολείων ήταν η προπαρασκευή των μαθητών για τη

ζωή. Αποτελούσαν προκαταρκτικά σχολεία, που στόχευαν στην ηθική και θρησκευτική μόρφωση των παιδιών και στη διδασκαλία των στοιχειωδών γνώσεων.

Μια άλλη καινοτομία του Ν. ΒΤΜΘ' ήταν η καθιέρωση του θεσμού του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης, που επηρέασε σημαντικά την εξέλιξη της εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας των δημοτικών σχολείων.¹⁵⁴ και του Εποπτικού Συμβουλίου. Οι Επιθεωρητές ήταν άτομα από το χώρο της εκπαίδευσης: διδάκτορες Παιδαγωγικών επιστημών, με 5ετή υπηρεσία, διευθυντές ή καθηγητές Διδασκαλείων, γυμνασιάρχες, φιλόλογοι με προϋπηρεσία σε Γυμνάσιο και δάσκαλοι μετά από διαγωνισμό, με 3ετή υπηρεσία σε Πρότυπα σχολεία. Καθήκον τους ήταν η επιθεώρηση όλων των δημοτικών σχολείων της περιφέρειάς τους ανά εξάμηνο και υποβολή εκθέσεων για το διδακτικό προσωπικό. Επιπλέον, φρόντιζαν για την ανέγερση και συντήρηση σχολείων, ασκούσαν πειθαρχική εξουσία σε δασκάλους, συγκαλούσαν ετησίως παιδαγωγικές συγκεντρώσεις των δασκάλων, που είχαν υπό την εποπτεία τους, για να συζητούν μεθοδολογικά και παιδαγωγικά προβλήματα.¹⁵⁵

Στο Εποπτικό Συμβούλιο πρόεδρος ήταν ο οικείος μητροπολίτης, ενώ μέλη ορίζονταν ένας γυμνασιάρχης, ένας επιστήμονας, ένας έμπορος ή κτηματίας και ένας επιθεωρητής. Καθήκον του Εποπτικού Συμβουλίου ήταν οι μεταθέσεις, προαγωγές και απολύσεις του εκπαιδευτικού προσωπικού, κατόπιν εισήγησης του Επιθεωρητή, καθώς επίσης ήταν αρμόδιοι και για ποινές προς τους μαθητές. Επιπλέον, συγκροτούσαν προτάσεις προς τον Υπουργό Παιδείας για θέματα οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων, αλλά και για μετάθεση ή απόλυση του επιθεωρητή.

¹⁵⁶ Ακολούθησαν οι Νόμοι ΒΤΓ' του 1895 «Περί διδακτικών βιβλίων» και ΒΤΕ' «Περί διδακτηρίων» οι οποίοι όριζαν ότι η κυκλοφορία διδακτικού βιβλίου έπρεπε να έπεται της έγκρισης ειδικής Επιτροπής. Επιπλέον, προβλεπόταν η χρήση των εισπραττόμενων εκπαιδευτικών τελών για διδακτηριακές ανάγκες.¹⁵⁷

2.5.2. Τα νομοσχέδια του 1899

Το 1899 έγινε μια ακόμη προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση επί κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη, ο οποίος είχε διατελέσει Υπουργός Παιδείας στην Κυβέρνηση Χ. Τρικούπη.¹⁵⁸

Ο Υπουργός Παιδείας Αθ. Ευταξίας κατέθεσε στη Βουλή νομοσχέδιο «περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», που προέβλεπε 7τάξιο δημοτικό, διαιρούμενο σε δύο κύκλους, τον κατώτερο 4/ετή, ο οποίος ήταν κύκλος γενικής μόρφωσης, και τον ανώτερο 3/ετή, που ήταν κύκλος επαγγελματικής μόρφωσης. Επιπλέον, όριζε την κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στα δημοτικά και την καθιέρωση της διδασκαλίας της νέας ελληνικής γλώσσας και των πρακτικών και κοινωνικών μαθημάτων.¹⁵⁹ Τέλος, στο σκοπό της αγωγής προβλεπόταν και η

εθνική αγωγή.¹⁶⁰ Τα μαθήματα στο δημοτικό σχολείο σηματοδοτούσαν την προσπάθεια στροφής του σχολείου στον πρακτικό βίο, όπως ήταν οι στοιχειώδεις γνώσεις γεωπονίας, κηπουρικής, δενδροκομίας, μελισσοκομίας, εμπορίας, δικαιώματα και καθήκοντα του συνταγματικού πολίτη, χημεία.¹⁶¹ ώστε το δημοτικό να προετοιμάσει το μέλλοντα μισθωτό εργαζόμενο και συνταγματικό πολίτη.¹⁶² Με δεύτερο νομοσχέδιο «Περί μέσης και Ανώτατης Εκπαιδεύσεως» προβλεπόταν 8/ετές Γυμνάσιο, μετά τον 4/ετή πρώτο κοινό κύκλο του δημοτικού.¹⁶³

Τα νομοσχέδια υποστήριζαν το χωρισμό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε τμήματα στις τελευταίες τάξεις: Φιλολογικά και Πρακτικά.¹⁶⁴ Τα νομοσχέδια αυτά δεν ψηφίστηκαν από τη Βουλή, γιατί συνάντησαν αντιδράσεις. Η μεγαλύτερη αντίδραση και η καταμήφισή τους στη Βουλή οφειλόταν και στην πρόταση για κατάργηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

3.1. Η περίοδος 1900-1911 - Το Σύνταγμα του 1911

Ο 19^{ος} αιώνας έκλεισε με ένα θλιβερότατο γεγονός, την ήττα της χώρας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897. Η επιβολή της Επιτροπής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, που επιστατούσε την καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης 4.000.000 φράγκων.¹⁶⁵ στην Τουρκία, προκάλεσε εθνική και οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Ακολούθησε κυβερνητική αστάθεια, κατά την περίοδο Απριλίου του 1897 μέχρι τον Αύγουστο του 1909, με συνεχείς εναλλαγές δύο κομμάτων στην εξουσία, του Τρικουπικού και του Δηλιγιαννικού.¹⁶⁶ Στο χώρο της εκπαίδευσης τα πράγματα δεν διέφεραν. Η φοίτηση στο δημοτικό ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, ενώ η κρατική οικονομική επιχορήγηση για την εκπαίδευση κάλυπτε το 1/6 των ετήσιων αναγκών των σχολικών ιδρυμάτων.¹⁶⁷ Η περίοδος αυτή σηματοδοτείται από τις προσπάθειες για εγκαθίδρυση του δημοτικισμού. Με την πάροδο του χρόνου και την προοδευτική εξέλιξη της δημοτικής, το γλωσσικό ζήτημα- η διάσταση ανάμεσα στην ομιλούμενη και διδασκόμενη γλώσσα-παίρνει δεσπόζουσα θέση στα εκπαιδευτικά πράγματα και μέσα στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, γίνεται ο άξονας γύρω από τον οποίο διαμορφώνονται δύο πόλοι διαφοροποίησης και αντιπαράθεσης, ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Εκπαιδευτικός Συντηρητισμός.¹⁶⁸ Η έντονη αυτή διαμάχη με επίκεντρο την επίσημη γλώσσα του κράτους και της εκπαίδευσης, αν και κορυφώθηκε την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, δεν ήταν κάτι το καινούριο. Η αντιπαράθεση στην πραγματικότητα είχε ξεκινήσει αιώνες πριν.¹⁶⁹

και μάλιστα η διαμάχη αυτή δεν περιορίστηκε μόνο στο επίπεδο της αντιπαράθεσης μεταξύ των διανοούμενων, αλλά με γοργό ρυθμό εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την κοινωνία, τη συγκλόνησε και έλαβε τη μορφή ενδημικού εκρηκτικού κοινωνικού προβλήματος.

Συγκεκριμένα, κύριοι εκπρόσωποι των δυνάμεων που προωθούσαν την ομιλουμένη από το 18^ο αιώνα ήταν ο Ρήγας (1757-1798), ο Δημήτριος Καταρτζής (περ. 1730-1807), ο Γρηγόριος Κωνσταντάς (1758-1844), ο Αθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847), ο Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823), ο οποίος είχε προτείνει, μάλιστα, και ένα σύστημα φωνητικής γραφής, και άλλοι. Ο

Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833), ενθουσιώδης και συστηματικός συνήγορος της ομιλούμενης, αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος του επιβλητικού του έργου στη μελέτη και τη καλλιέργεια της γλώσσας αυτής, με σκοπό να συμβάλει στη συγκρότηση μιας νεοελληνικής φιλολογίας. Πίστευε, ωστόσο, ότι το ιδίωμα του λαού είχε φθαρεί και πρότεινε ένα σύστημα εξωραϊσμού. Κατά τον Κοραΐ υπήρχε ανάγκη να ακολουθηθεί η μέση οδός *εις μόρφωσιν της γλώσσας*. Η μέση οδός αυτή του Κοραΐ συνιστούσε έτσι κι αλλιώς μια άμυνα απέναντι στις υπερβολές του αρχαϊσμού, τον οποίο καλλιεργούσαν και πρόβαλλαν επίσης ως όργανο εθνικής παιδείας οι κύκλοι των Φαναριωτών αλλά και το Πατριαρχείο. Ο Νεόφυτος Δούκας (περ. 1760-1845) και ο Παναγιώτης Κοδρικός (1762-1827) είναι χαρακτηριστικές περιπτώσεις οπαδών του αρχαϊσμού, οι οποίοι στράφηκαν με σφοδρότητα εναντίον του Κοραΐ. Η άποψη για τη στενή συνάρτηση της δημοτικής γλώσσας με την αναγέννηση του έθνους θα διατυπωθεί με κορυφαίο τρόπο από τον Διονύσιο Σολωμό στον Διάλογο (1824). Παράλληλα, η επτανησιακή παράδοση θα βοηθήσει και στη λογοτεχνική καλλιέργεια της δημοτικής (Ανδρέας Λασκαράτος, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης) και στη θεωρητική της επεξεργασία (Νικόλαος Κονεμένος).¹⁷⁰

Δύο γεγονότα αποτέλεσαν τους πρώτους σταθμούς μιας σφοδρής γλωσσικής πάλης, τα «Ευαγγελιακά»¹⁷¹ το 1901, με αφορμή τη δημοσίευση στην εφημερίδα «Ακρόπολις» της μετάφρασης των Ευαγγελίων στη δημοτική, και τα «Ορεσטיακά» το 1903, με αφορμή την παρουσίαση στο Βασιλικό Θέατρο της παράστασης «Ορέστεια» του Αισχύλου μεταφρασμένη στη δημοτική γλώσσα.¹⁷ Εν τω μεταξύ, ένα χρόνο νωρίτερα, το 1902, ο λόγιος Φ. Φωτιάδης είχε εκδώσει το βιβλίο του «Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις», στο οποίο τόνισε την ανάγκη της εισαγωγής της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο.¹⁷³ Το Μάρτιο του 1904 διοργανώθηκε Πανελλήνιο Συνέδριο, με πρωτοβουλία των συλλόγων «Προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», «Παρνασσού» και «Προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων», με σκοπό να συμβάλει στην σωστή και άρτια εκπαίδευση του λαού. Στο συνέδριο συμμετείχαν 996

σύεδροι, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν εκπαιδευτικοί, καθώς επίσης και λογοτέχνες και εκπρόσωποι κοινοτήτων της ημεδαπής και αλλοδαπής.¹⁷⁴ Τονίσθηκε η ανάγκη να επιδειχθεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αναμόρφωση της Παιδείας, ώστε αυτή να μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής και να συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.¹⁷⁵ Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε σύλλογος με την επωνυμία «Εθνική Γλώσσα»¹⁷⁶ από τους Κ. Παλαμά, Αλ. Δελμούζο, Ι. Δραγούμη, Δ. Γληνό, Ι. Τσιριμώκο, Α. Καρκαβίτσα, Ζ. Παπαντωνίου κ.ά.¹⁷⁷ Ο σύλλογος αυτός αποτέλεσε ουσιαστικά τον πρώτο φορέα στήριξης της δημοτικής γλώσσας. Σκοπός του συλλόγου ήταν η μελέτη, καλλιέργεια και μετάδοση της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής, σε όλα τα είδη του γραπτού λόγου.¹⁷⁸ Αξιοσημείωτη είναι η πρωτοβουλία του περιοδικού *Νουμάς* να προκηρύξει διαγωνισμό με θέμα τη συγγραφή αλφαβηταρίου γραμμένο στη δημοτική γλώσσα.¹⁷⁹

Από τον Αύγουστο του 1907 μέχρι τον Ιούλιο του 1929 διεξάχθηκε στο *Νουμά*, με αφορμή το έργο του Γ. Σκληρού *Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, συζήτηση που ανέδειξε την κοινωνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος και που χώρισε τους δημοτικιστές σε *σοσιαλιστές* και *νατσιοναλιστές*.¹⁸⁰

Το 1908 έγινε η πρώτη επίσημη προσπάθεια δημιουργίας ενός σχολείου που θα βασιζόταν στις παιδαγωγικές αρχές που κυριαρχούσαν στον ευρωπαϊκό κυρίως χώρο (εμπειρική μάθηση, συνεργατική προσπάθεια μαθητριών)¹⁸¹. Τότε ανατέθηκε στον Αλ. Δελμούζο η διεύθυνση του τριτάξιου Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου. Ο Αλ. Δελμούζος, επηρεασμένος από τις αρχές του Σχολείου Εργασίας, καθώς είχε σπουδάσει στη Γερμανία όπου κυριαρχούσαν οι αρχές αυτές, όπως και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, θεωρούσε ότι η εφαρμογή αυτών σε συνδυασμό με τη δημοτική γλώσσα θα ανόρθωναν το ελληνικό σχολείο.¹⁸² Το Σχολείο Εργασίας ήταν αντίθετο στο σχολείο των νοησιαρχικών και διανοητικών γυμνασμάτων και της πειθαρχίας. Πυρήνας αυτής της νέας παιδαγωγικής κίνησης ήταν η πεποίθηση ότι η μάθηση

επιτυγχάνεται καλύτερα μέσα από ερωτήματα που θέτει ο ίδιος ο μαθητής και ερευνητικές εργασίες που διεκπεραιώνει μαζί με τους συμμαθητές του.¹⁸³ Ο ίδιος εισήγαγε πολλές καινοτομίες στο Παρθεναγωγείο ως προς τη διδασκαλία, τις μεθόδους διδασκαλίας και την επικοινωνία του με τις μαθήτριές του. Εξαιτίας της εφαρμογής αυτών των καινοτομιών προκλήθηκαν αντιδράσεις και αναταραχές, στις οποίες πρωτοστάτησε ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Γερμανός, με αποτέλεσμα το Παρθεναγωγείο να κλείσει το 1911 και οι πρωταγωνιστές του να παραπεμφθούν σε δίκη το 1914. Η δίκη,¹⁸⁴ που έγινε στο Ναύπλιο, έμεινε γνωστή ως «Αθεικά», καθώς οι κατηγορούμενοι κατηγορούνταν για αθεΐα, ασέβεια και εξύβριση. Στη δίκη οι κατηγορούμενοι αθώωθηκαν.¹⁸⁵

Το Νοέμβριο του 1910 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο Εκπαιδευτικός Όμιλος από 39 πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες, ανάμεσα στους οποίους ήταν ο Αλ. Δελμούζος, Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης. Ο Όμιλος αποτέλεσε το σπουδαιότερο παιδαγωγικό και αγωνιστικό κέντρο των δημοτικιστών, τα μέλη του οποίου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σε όλες τις προσπάθειες αλλαγών στην εκπαίδευση που επιχειρήθηκαν στην περίοδο 1910-1930 από τις κυβερνήσεις του Βενιζέλου και στόχευε στη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της χώρας.¹⁸⁶

Ως απάντηση στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας, με πρωτεργάτη τον καθηγητή Πανεπιστημίου Γ.¹⁸⁷ Παρά τη δυναμική δράση του Εκπαιδευτικού Ομίλου και των άλλων συναφών οργανώσεων, παρά το ανανεωτικό πνεύμα του 1909 και τη φιλελεύθερη πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου, που το 1910 ανέβηκε στην εξουσία, η καθαρεύουσα κατοχυρώθηκε με το σύνταγμα του 1911 (άρθρο 107)¹⁸⁸ ως επίσημη γλώσσα του Κράτους.¹⁸⁹ Με το άρθρο 16 η εκπαίδευση ορίστηκε υπό την εποπτεία και τη χρηματοδότηση του Κράτους. Η στοιχειώδης εκπαίδευση ήταν για όλους υποχρεωτική και δωρεάν.¹⁹⁰

Το 1912 ο Ελ. Βενιζέλος προκήρυξε εκλογές, τις οποίες κέρδισε με το κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο εκπροσωπούσε πολιτικά την ανερχόμενη αστική τάξη.¹⁹¹

3.2. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1913

Η πρώτη προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στη διάρκεια του νέου αιώνα έγινε το 1913 επί υπουργίας Τσιριμώκου στην Κυβέρνηση Βενιζέλου και κάτω από την εντύπωση των νικηφόρων Βαλκανικών πολέμων των ετών 1912-13 που διπλασίασαν σχεδόν τα σύνορα της Ελλάδας.¹⁹² Ο Υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος υπέβαλε προς ψήφιση στη Βουλή νομοσχέδια για τη μεταρρύθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης. Εμπνευστής και εισηγητής των νομοσχεδίων ήταν ο Δ. Γληνός.¹⁹³ Βασικοί προσανατολισμοί των νομοσχεδίων ήταν η υποχρεωτική εκπαίδευση, η εκπαίδευση κοριτσιών, η προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της χώρας, η στροφή προς τις θετικές επιστήμες και η δημιουργία τεχνικο-επαγγελματικής κατεύθυνσης στην εκπαίδευση.

Τα νομοσχέδια προέβλεπαν κυρίως τις ακόλουθες αλλαγές και ρυθμίσεις:

Στοιχειώδη Εκπαίδευση:

1. Φοίτηση των νηπίων στα νηπιαγωγεία, από το 4ο έτος της ηλικίας τους, υποχρεωτική στα μέρη που θα λειτουργούσαν.
2. Κατάργηση των κοινών σχολείων (4ετούς φοίτησης), που ωστόσο με το Ν. ΓΕΗ' του 1905 είχαν περιοριστεί μόνο στα κοινά μονοτάξια (ένας δάσκαλος-4 ενιαύσιες τάξεις), και καθιέρωση του εξαετούς δημοτικού σχολείου. Το σχολείο αυτό θα ήταν υποχρεωτικό, κοινό για όλους τους μαθητές και των δυο φύλων, ενιαίο (και όχι διχασμένο, όπως προέβλεπε το νομοσχέδιο του 1899) και αυτόνομο και αυτοτελές, ώστε να προετοιμάζει για την ένταξη στην κοινωνία και την αγορά εργασίας.¹⁹⁴
3. Υποχρεωτική φοίτηση, σε συμπληρωματικά μαθήματα, εκείνων των αποφοίτων του δημοτικού σχολείου που δε θα φοιτούσαν σε σχολεία μέσης βαθμίδας. Τα μαθήματα θα ήταν

ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες του λαού και θα διδάσκονταν ή σε πρόσθετη τάξη του δημοτικού σχολείου ή σε ημέρες και ώρες που δε λειτουργούσε το σχολείο.¹⁹⁵

4. Για τους αποφοίτους του Δημοτικού σχολείου προσφέρονταν δύο δυνατότητες επιλογής. Η πρώτη ήταν η κλασική, αυτή που θα οδηγούσε, χωρίς εξετάσεις στο Γυμνάσιο. Η δεύτερη δυνατότητα ήταν η φοίτηση στο τριετές Αστικό σχολείο, επίσης χωρίς εξετάσεις, στο οποίο θα διδάσκονταν περισσότερα πρακτικά μαθήματα. Για όσους δεν επιθυμούσαν τη συνέχιση των σπουδών τους θα παρέχονταν η δυνατότητα παρακολούθησης συμπληρωματικών μαθημάτων, ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες κάθε περιοχής.¹⁹⁶

5. Δύο επιλογές είχαν και οι απόφοιτοι του Αστικού σχολείου: να φοιτήσουν στο γυμνάσιο μετά από κατατακτήριες εξετάσεις, ή στα Διδασκαλεία ή άλλες τεχνικο-επαγγελματικές σχολές, ύστερα από εισαγωγικές εξετάσεις.¹⁹⁷

Τα νομοσχέδια προέβλεπαν επίσης την εισαγωγή της νεοελληνικής γλώσσας στο δημοτικό.¹⁹⁸

την αύξηση των σχολικών κτιρίων, τη βελτίωση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών.¹⁹⁹ και τη μέριμνα για την εκπαίδευση θηλέων.²⁰⁰ Το Γυμνάσιο προβλεπόταν εξαετές δύο κύκλων, ο πρώτος διετής με ενιαία φοίτηση και ο δεύτερος δύο κατευθύνσεων, φιλολογικής και πραγματικής. Οι απόφοιτοι είχαν τη δυνατότητα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο χωρίς εξετάσεις.

Δυστυχώς όμως τα νομοσχέδια προκάλεσαν, όπως και εκείνα του 1899, αντίδραση μεγάλη, προερχόμενη κυρίως από τη Φιλοσοφική σχολή και το σύλλογο των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης, γιατί με την κατάργηση των αρχαίων ελληνικών στο δημοτικό σχολείο και στο αστικό προκαλούσαν «εθνική ζημιά».²⁰¹ και καταψηφίστηκαν στη Βουλή. Ψηφίσθηκαν μόνο το διοικητικό νομοσχέδιο, ορισμένες ρυθμίσεις για τα διδασκαλεία και τα «Νέα ωρολόγια αναλυτικά προγράμματα δημοτικού», γραμμένα από τον παιδαγωγό Λάμψα.²⁰²

3.3. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917

Το 1915 συνέβησαν γεγονότα που δρομολόγησαν την πορεία προς τη ρήξη των σχέσεων των δύο κορυφαίων πολιτειακών παραγόντων της χώρας. Ο Βενιζέλος υποχρεώθηκε, το Μάρτιο του 1915, να υποβάλει την παραίτηση της κυβέρνησής του, μετά από την εμμονή του Βασιλιά Κωνσταντίνου να μην συμφωνήσει στην αποστολή ελληνικού στρατού στη συμμαχική επιχείρηση στα Δαρδανέλια. Τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου και μετά τη σημαντική εκλογική νίκη του Ιουνίου, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε εκ νέου, αφού ο μονάρχης αρνήθηκε να τηρήσει τους όρους της ελληνοσερβικής συνθήκης του 1913, με την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας στο αυστροσερβικό μέτωπο.²⁰³ Οι εκλογές που ακολούθησαν έδωσαν την εξουσία στους αντιβενιζελικούς. Ο Βενιζέλος, που δεν αναγνώρισε την εξέλιξη αυτή μεταβαίνει, το Σεπτέμβριο του 1916, στα Χανιά της Κρήτης και σχηματίζει με το ναύαρχο Π. Κουντουριώτη και το στρατηγό Δαγκλή προσωρινή κυβέρνηση.²⁰⁴ Μετά την προσχώρηση της Επιτροπής Εθνικής Αμύνης της Θεσσαλονίκης στην παραπάνω κυβέρνηση, ο Βενιζέλος αποβιβάστηκε στη Θεσσαλονίκη και ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας.²⁰⁵ Στην Αθήνα, ο Βενιζέλος είχε συγκροτήσει (1916) «Εκπαιδευτική Επιτροπή» αποτελούμενη από τους Δ. Γληνό, Αλ. Δελμούζο και Μ. Τριανταφυλλίδη και διαχειριστή της τον Ι. Αθανασάκη. Σκοπός της ήταν η μελέτη των θεμάτων για αναμόρφωση και εκσυγχρονισμό της Παιδείας και η αντικατάσταση των υπάρχοντων βιβλίων με άλλα, γραμμένα στην ομιλούμενη (δημοτική) γλώσσα.²⁰⁶ Το 1917, στην επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ο Γληνός διορίστηκε πρόεδρος του εκπαιδευτικού συμβουλίου και Γ. Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, θέσεις που διατήρησε και μετέπειτα στην Αθήνα. Οι θέσεις αυτές επέτρεπαν σε αυτόν και του συνεργάτες του Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη να προβούν σε μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ολόκληρου του εκπαιδευτικού συστήματος.²⁰⁷ Οι τρεις αυτοί διορισμένοι Ανώτεροι Επόπτες του Υπουργείου, γύριζαν από άκρη σε άκρη τη χώρα, κατάρτιζαν προγράμματα, οργάνωναν συνέδρια, μαθήματα, φροντιστήρια, συζητούσαν προβλήματα για το μεταρρυθμιστικό έργο.²⁰⁸

Οι εμπειρίες που απέκτησαν από την αποτυχία των προηγούμενων προσπαθειών τους για ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, καθώς και οι νέες αντιδράσεις, τους οδήγησαν στον περιορισμό της μεταρρύθμισης, κυρίως, σε μια μόνο βαθμίδα, στο δημοτικό σχολείο, και ιδιαίτερα στο θέμα της γλώσσας. Άλλωστε, από την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910) και της Επιτροπείας (1910) η αντιπαράθεση δημοτικής-καθαρεύουσας είχε γίνει οξύτερη και το θέμα της γλώσσας αποτελούσε το κυριότερο παιδαγωγικό πρόβλημα.²⁰⁹

Στη χρονική περίοδο 1917-1920 της κυβέρνησης Βενιζέλου (Υπουργός Παιδείας ο Δημ. Δίγκας) πραγματοποιήθηκαν πολλές ρυθμίσεις-αλλαγές, μέσω μιας σειράς νομοθετικών μέτρων. Συγκεκριμένα, με το Διάταγμα 2585/11-5-1917.²¹⁰ της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, που κυρώθηκε με το Ν. 827/1917 στη Βουλή των Αθηνών, ορίστηκε να γραφούν στη δημοτική γλώσσα τα αναγνωστικά βιβλία των τεσσάρων πρώτων τάξεων του δημοτικού, καθώς και τα βιβλία των αριθμητικών ασκήσεων για τις τέσσερις ανώτερες τάξεις.²¹¹ Αυτή ήταν η πρώτη φορά που αναγνωρίστηκε η δημοτική γλώσσα ως γλώσσα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού σχολείου.²¹² Με τον ίδιο νόμο Ν.827/1917, καθώς και με τον Ν.1332/1918.²¹³ καθιερώθηκε η δημοτική γλώσσα σε όλες τις τάξεις του δημοτικού, ως μέσο διδασκαλίας και αντικείμενο μάθησης, απαλλαγμένη από αρχαϊσμούς και ιδιοματισμούς, με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δυο τελευταίες τάξεις (Ν.827/1917 και Ν.1332/1918).²¹⁴

Μετά τις τεράστιες αντιδράσεις και δυσκολίες που προέκυψαν, το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο επανακαθόρισε τη στάση του και αποφάσισε τη σταδιακή εισαγωγή της δημοτικής για κάθε τάξη, με αρχή την Α΄ τάξη, με σταδιακή εισαγωγή της κάθε νέα σχολική χρονιά.²¹⁵

Με το Νόμο 567/1917 πάρθηκαν μέτρα για την καλύτερη διοίκηση και εποπτεία της δημοτικής εκπαίδευσης με την καθιέρωση του θεσμού των δυο Ανώτερων Εποπτών, που θα ήταν και μέλη του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.²¹⁶

Το 1918 συστάθηκε επιτροπή για τη σύνταξη αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού.²¹⁷

Στους συγγραφείς των αναγνωστικών δόθηκε απόλυτη ελευθερία, όσον αφορά την ύλη και το περιεχόμενο και αποφασίστηκε να εγκρίνονται από το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο πολλά αναγνωστικά που θα ίσχυαν για αόριστο χρόνο μετά την έγκρισή τους.²¹⁸ Επιπλέον, προβλέφθηκε η έγκριση ειδικών αναγνωστικών για ειδικά σχολεία και για ορισμένες περιοχές της χώρας, καθώς και η χρήση από τους δασκάλους εγκεκριμένων βοηθητικών βιβλίων, γραμμένων στη δημοτική, για τις δυο τελευταίες τάξεις του δημοτικού.²¹⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι τα βοηθητικά αυτά βιβλία ήταν τα πρώτα που ήταν γραμμένα στην δημοτική γλώσσα. Πρόκειται για το *Αλφαβητάρι με τον ήλιο*, στο οποίο συνεργάστηκαν, εκτός από τον Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη, ο Παύλος Νιρβάνας, ο Δημοσθένης Ανδρεάδης, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου και ο ζωγράφος Κώστας Μαλέας. Η ίδια συντακτική επιτροπή επεξεργάστηκε και τα *Ψηλά Βουνά* για τη γ' τάξη του δημοτικού.²²⁰

Η μεταρρύθμιση προχώρησε σε ορισμένες τροποποιήσεις του αναλυτικού προγράμματος, σχετικές με τη γραμματική και τη γλωσσική διδασκαλία.²²¹ και προς ενημέρωση και υποβοήθηση των δασκάλων συντάχθηκαν: το 1919 «Η γραμματική διδασκαλεία των τριών πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου» και το 1920 «Η γλωσσική διδασκαλεία της Δ' τάξεως του δημοτικού σχολείου».²²²

Αξιόλογοι ήταν επίσης και οι νόμοι του 1920: ο Ν. 2125/1920, με τον οποίον το Κράτος ανέλαβε όλες τις δαπάνες της στοιχειώδους εκπαίδευσης και καθιέρωσε την αμοιβή των δασκάλων από το δημόσιο, και ο Ν. 2243/1920, βάσει του οποίου ιδρύθηκε η «Παιδαγωγική Ακαδημία», μεταπτυχιακή σχολή διетуός φοίτησης. Σκοπός της ήταν η ειδική μόρφωση των καθηγητών (φιλόλογων, φυσικών, μαθηματικών και θεολόγων) για να διοριστούν μετά την αποφοίτησή τους, κατά προτίμηση στα Διδασκαλεία του Κράτους, και να συντελέσουν στην καλύτερη

κατάρτιση των δασκάλων.²²³ Η μεταρρύθμιση του 1917 καταργήθηκε 3 χρόνια αργότερα, όταν στις εκλογές του 1920 τα φιλομοναρχικά κόμματα πλειοψήφησαν.²²⁴ Με την πτώση της κυβέρνησης του Βενιζέλου, τον Νοέμβριο του 1920, η μεταρρύθμιση ανακόπηκε και το γλωσσολογικό πρόβλημα αντιμετωπίστηκε ως θέμα πολιτικό. Επιπρόσθετα, οι πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης Δ. Γληνός, Αλ. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης παραιτήθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας.²²⁵ Η διάδοχη κυβέρνηση του Δ. Ράλλη, με Υπουργό Παιδείας το Θ. Ζαΐμη, ανέθεσε σε «Επιτροπεία» να μελετήσει τα σχολικά θέματα και τη γλωσσική διδασκαλία των δημοτικών σχολείων.²²⁶ Η «Επιτροπεία» στις 10 Φεβρουαρίου 1921 με Έκθεσή της υπέβαλε τα πορίσματα και τις προτάσεις της στο Υπουργείο Παιδείας. Η Έκθεση, έκτασης 160 σελίδων, δημοσιεύτηκε από το Υπουργείο την άνοιξη του 1921.²²⁷ Βάσει αυτής, η κυβέρνηση υποστήριξε την απομάκρυνση από τα σχολεία, των βιβλίων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917, καθώς και την ψήφιση του Ν.2678/10-8-1921 «Περί εισαγωγής των αναγνωστικών βιβλίων εις τα δημοτικά σχολεία των καταλληλότερων εκ των προ του 1917 εγκεκριμένων» .²²⁸ ωστόσο γραφούν νέα στην καθαρεύουσα.²²⁹ Οι αντιδράσεις των υποστηρικτών της δημοτικής γλώσσας υπήρξαν μεγάλες.

3.4. Η κατάσταση στην εκπαίδευση την περίοδο 1920-1928

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1917 μέχρι και την επόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση χάραξαν τόσο την πορεία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, όσο και της χώρας γενικότερα. Ιδιαίτερα ο αντίκτυπος της Μικρασιατικής καταστροφής το 1922 επηρέασε την Ελλάδα σε όλους τους τομείς. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι την περίοδο 1920-1928 άλλαξαν 34 κυβερνήσεις και 24 Υπουργοί Παιδείας. Σε όλη αυτήν την περίοδο η εκάστοτε κυβέρνηση αναιρούσε τις προσπάθειες της προκατόχου της, είτε ανήκε σε οικείο κυβερνητικό κόμμα, είτε σε αντίθετο. Μοναδική αναλαμπή στην περίοδο αυτή μπορεί να

χαρακτηρισθεί η ολιγόμηνη διακυβέρνηση της χώρας από τον Α. Παπαναστασίου, το 1924.²³⁰

Αυτή την ταραγμένη περίοδο ιδρύθηκε η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος (ΔΟΕ) το 1922 και η Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ) το 1924.²³¹ Με το Νόμο 2905/1922 έγιναν τα πρώτα βήματα καθιέρωσης των εισαγωγικών εξετάσεων στα Πανεπιστήμια, σύμφωνα με τον οποίο προϋπόθεση για την εισαγωγή σε Πανεπιστήμιο ήταν η απόκτηση απολυτήριου Γυμνασίου και η επιτυχία σε εισαγωγικές εξετάσεις. Ένα χρόνο αργότερα η κυβέρνηση Πλαστήρα επανέφερε τα νομοθετικά μέτρα του 1917, καθώς και τους εκπαιδευτικούς που είχαν εκδιωχθεί κατά τα έτη 1920-1921. Το Μαράσλειο Διδασκαλείο εκπαίδευσης δασκάλων αναδιοργανώθηκε με διευθυντή τον Αλ. Δελμούζο και προσαρτήθηκε στην Παιδαγωγική Ακαδημία, που επαναλειτούργησε το 1924 με διευθυντή τον Δ. Γληνό. Για μια ακόμη φορά ο Αλ. Δελμούζος πολεμήθηκε και κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του. Όλη αυτή η υπόθεση έμεινε στην ιστορία ως «Μαρασλειακά».²³² Παρόμοια περίπτωση με τα «αθεικά» και τα «Μαρασλειακά» ήταν τα «Διδασκαλειακά», με πρωταγωνιστή τον κορυφαίο παιδαγωγό Μ. Κουντουρά, διευθυντή του Διδασκαλείου Θηλέων Θεσσαλονίκης από το 1927, ο οποίος πολεμήθηκε για τις αρχές του Σχολείου Εργασίας που εφάρμοσε. Παρότι δικαιώθηκε και καταρρίφθηκαν οι κατηγορίες που του είχαν προσάψει, εγκατέλειψε την προσπάθειά του λίγα χρόνια αργότερα. Επαναδραστηριοποιήθηκε στη μεταρρύθμιση του 1929.²³³ Μια άλλη σημαντική παιδαγωγική προσωπικότητα, ο Θ. Κάστανος, ο οποίος ασπαζόταν τις παιδαγωγικές αρχές του Σχολείου Εργασίας, είχε την ίδια τύχη με τους προαναφερθέντες: πολεμήθηκε και κατηγορήθηκε από τους αντιφρονούντες, αλλά και εκδιώχθηκε.²³⁴

Το Σύνταγμα του 1927 έθετε ευνοϊκές βάσεις για αναγέννηση στο χώρο της εκπαίδευσης. Προέβλεπε η εκπαίδευση να διατελεί υπό την ανώτατη εποπτεία του Κράτους και να χρηματοδοτείται από αυτό ή τους οργανισμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επίσης στο άρθρο 21 προβλεπόταν εξάχρονη υποχρεωτική και δωρεάν για όλους Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και

επιτράπηκε σε ιδιώτες και νομικά πρόσωπα η ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, τα οποία θα λειτουργούσαν κατά το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους.

Το ίδιο έτος (1927) με το νόμο 3438, που ψηφίστηκε από Οικουμενική κυβέρνηση έπειτα από πρόταση του Υπουργού Παιδείας Θ. Νικολούδη,²³⁵ επανήλθε η διάταξη που προέβλεπε την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο, με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας μόνο στις δυο τελευταίες τάξεις.²³⁶

3.5. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929

Στις εκλογές του Αυγούστου του 1928, μετά από ενάμισι χρόνο συμμαχικών κυβερνήσεων, το κόμμα των Φιλελευθέρων με τον Ελ. Βενιζέλο πλειοψήφησε και σχημάτισε κυβέρνηση, ξεκινώντας για μια ακόμη φορά την προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.²³⁷

Ως εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 νοούνται οι αλλαγές και οι ρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της εκπαίδευσης με τα νομοσχέδια της κυβέρνησης του Ε. Βενιζέλου, που κατέθεσαν και εισηγήθηκαν οι Υπουργοί Παιδείας Κ. Γόντικας το 1929 και Γ. Παπανδρέου τα έτη 1930-32.²³⁸ Στη μεταρρύθμιση αυτή συνέβαλαν ως σύμβουλοι των δύο Υπουργών Παιδείας, αντίστοιχα, ο Ε. Κακούρος (1929), παλιό δραστήριο μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου πριν από τη διάσπαση,²³⁹ και ο Μ. Κουντουράς (1931). Επιπλέον στη μεταρρύθμιση συνέβαλε και ο Αλ. Δελμούζος από τη θέση του καθηγητή Πανεπιστημίου.

Η μεταρρύθμιση του 1929 ήταν μια συνέχεια των σχεδιασμών και ρυθμίσεων των ετών 1913 και 1917.²⁴⁰ Με το νόμο 4397/16-8-1929 «Περί Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως»²⁴¹ η στοιχειώδης εκπαίδευση αποτελούνταν από σχολεία γενικής μόρφωσης και σχολεία επαγγελματικής εκπαίδευσης. Στα σχολεία γενικής μόρφωσης συμπεριλαμβάνονταν τα νηπιαγωγεία, για πρώτη

φορά, τα δημοτικά σχολεία και οι νυχτερινές σχολές. Στα σχολεία της επαγγελματικής εκπαίδευσης συμπεριλαμβάνονταν τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία.²⁴²

Σε όλα η φοίτηση ήταν μεικτή, εκτός των οικοκυρικών σχολών. Επιπλέον, καταργήθηκαν οι διάφοροι τύποι δημοτικού σχολείου (κοινά-πλήρη) και θεσπίστηκε εξαετής (εξατάξιο) δημοτικό σχολείο, με υποχρεωτική φοίτηση από το 6^ο έτος ως το τέλος των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου, όχι όμως και πέρα από το 14^ο έτος. Οι απόφοιτοι των δημοτικών σχολείων μπορούσαν να εισαχθούν χωρίς εξετάσεις στις κατώτερες επαγγελματικές σχολές και στο ανώτερο Παρθεναγωγείο (τα κορίτσια), ενώ με εισαγωγικές εξετάσεις στα εξατάξια γυμνάσια ή πρακτικά λύκεια.²⁴³ Για την υποβοήθηση της γλωσσικής μόρφωσης των ξενόφωνων πληθυσμών, μειώθηκε το «μέτρο» των 80 μαθητών- 1 δάσκαλος στους 40 μαθητές για τα μονοθέσια, 80 για τα διθέσια κ.λ.π., με σκοπό να υπερνικηθούν τα μεγάλα εμπόδια που εμφανίζονταν στη διδασκαλία και ενσωμάτωση στην κοινωνική ζωή αυτών των ανθρώπων. Από τη μείωση αυτή του αριθμού των μαθητών δημιουργήθηκαν επιπλέον 300 οργανικές θέσεις για δασκάλους.²⁴⁴ Η σκοποθεσία των νηπιαγωγείων συνοψίζεται σε υποδείξεις για ενέργειες και ασκήσεις, που ήταν απαραίτητο να γίνονται ώστε τα νήπια να προπαρασκευάζονται επαρκώς για τις απαιτήσεις του δημοτικού σχολείου. Ο αριθμός των νηπίων από 80 ανά νηπιαγωγό, που όριζε το Β.Δ. του 1914, μειώθηκε σε 60. Σκοπός του δημοτικού σχολείου ορίστηκε η στοιχειώδης προπαρασκευή των μαθητών για τη ζωή και η παροχή σε αυτούς στοιχείων που είναι απαραίτητα για τη μόρφωση χρηστού πολίτη.²⁴⁵ Ακόμη, λήφθηκε μέριμνα για την ίδρυση ειδικών τάξεων ή ξεχωριστών σχολείων για παιδιά με ειδικές ανάγκες, εάν ο αριθμός τους ήταν επαρκής, καθώς και για την ίδρυση ειδικών υπαίθριων σχολείων για ασθενικά παιδιά. Επιπρόσθετα προβλεπόταν η ίδρυση νυχτερινών σχολείων για άτομα που συμπλήρωναν το 14^ο έτος της ηλικίας τους, χωρίς να έχουν τελειώσει το δημοτικό σχολείο, με στόχο την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, την υποβοήθηση της γλωσσικής ικανότητας των ξενόφωνων και την παροχή σε αυτούς στοιχείων

μόρφωσης από τη σύγχρονη ζωή του έθνους.²⁴⁶ Με το Ν. 4376/1929 ιδρύθηκε πειραματικό σχολείο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που περιλάμβανε δύο δημοτικά σχολεία, ένα μονοτάξιο και ένα εξατάξιο, και ένα εξατάξιο γυμνάσιο.²⁴⁷ Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια συνεχίστηκε και κατά την περίοδο 1930-32. Με το νόμο 5045 του 1930 «Περί σχολικών βιβλίων» καθιερώθηκε η υποχρεωτική διδασκαλία της δημοτικής σε όλες τις τάξεις του δημοτικού, με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δυο τελευταίες.²⁴⁸ Σκοπός των κατώτερων επαγγελματικών σχολείων ορίστηκε η επαγγελματική προπαρασκευή εκείνων των αποφοίτων των δημοτικών σχολείων, δημοσίων ή ιδιωτικών, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να συνεχίσουν σπουδές σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης, αλλά να ασκήσουν γεωργικό, εμπορικό, βιοτεχνικό ή οικοκυρικό επάγγελμα.
. Η φοίτηση μαθητών στα επαγγελματικά σχολεία ορίστηκε διετής ή τριετής.²⁴⁹

Με το νόμο 4799/1930 «Περί ανεγέρσεως Διδακτριών», κυρώθηκε η σύναψη δανείου ύψους 1 εκατομμυρίου δρχ. από εταιρεία της Στοκχόλμης για την ανέγερση σχολικών κτιρίων του Κράτους.²⁵⁰ Το δάνειο θα αποπληρωνόταν από ετήσια εκπαιδευτικά τέλη.²⁵¹

Άλλες μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν ήταν στο χώρο της διοίκησης και εποπτείας της εκπαίδευσης η θεσμοθέτηση Ανώτερου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (ΑΕΣ)(Ν.4653/1930) κ.α. ενώ στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης η καθιέρωση του εξαετούς ενιαίου γυμνασίου και η ίδρυση πρακτικών λυκείων και Παρθεναγωγείων κ.α.. Ακόμη, στο χώρο της εκπαίδευσης των λειτουργών της δημοτικής εκπαίδευσης, προβλέφθηκε η ίδρυση των 5τάξεων διδασκαλείων για την εκπαίδευση δασκάλων (Ν. 4368), και των 4τάξεων διδασκαλείων για την εκπαίδευση νηπιαγωγών.²⁵²

Με βάση το άρθρο 17 του Ν. 4178/1929 για την τακτική σύγκλιση των συνεδρίων, με τη συμμετοχή των Επιθεωρητών των Δημοτικών σχολείων, ο Γ. Παπανδρέου προχώρησε στην σύγκλισή του, από 1 έως 7 Σεπτεμβρίου 1930. Πρόεδρος του συνεδρίου ορίστηκε ο Δ. Λάμπας (μέλος του Γνωμοδοτικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου) με αναπληρωτές τον Ε. Κακούρο

(Διευθυντή Παιδείας του Υπουργείου) και τη Μ. Αμαριώτου (μέλος του Γνωμοδοτικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου). Στις 8 Σεπτεμβρίου άρχισαν οι εργασίες του Συνεδρίου των Διευθυντών και Υποδιευθυντών του Διδασκαλείου, που διήρκεσαν μια εβδομάδα, ενώ από τις 15 μέχρι 21 Σεπτεμβρίου συγκλήθηκε το Συνέδριο των Γενικών Επιθεωρητών. Τα τρία αυτά συνέδρια του Σεπτεμβρίου καταγράφηκαν στην ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης ως τα Εκπαιδευτικά Συνέδρια του 1930.²⁵³

3.6. Η περίοδος 1933-1949

Η μεταρρύθμιση του 1929 ανακόπηκε, γιατί ακολούθησαν πολιτικές αλλαγές και δύσκολα χρόνια με τη δικτατορία του Μεταξά, το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο.²⁵⁴

Το 1932 η κυβέρνηση Βενιζέλου έλαβε οικονομικά μέτρα, τα οποία ισοδυναμούσαν με πτώχευση της οικονομίας. Το Μάιο του ίδιου έτους ο Βενιζέλος παραιτήθηκε και σχηματίστηκε η κυβέρνηση του Π. Τσαλδάρη. Ένα χρόνο περίπου μετά, στις 5-6/3/1933, ο στρατηγός Πλαστήρας αποπειράθηκε να ανατρέψει την κυβέρνηση Τσαλδάρη. Το κίνημα απέτυχε και οι Βενιζέλος και Πλαστήρας διέφυγαν στο εξωτερικό. Έκτακτο στρατοδικείο τους καταδίκασε ερήμην σε θάνατο, ενώ όλοι οι αξιωματικοί που μετείχαν στο κίνημα του Πλαστήρα αποτάχτηκαν. Έτσι, στο στράτευμα έγιναν πλειονότητα οι φιλομοναρχικοί.²⁵⁵

Το 1933, επί Υπουργίας του Θ. Τουρκοβασίλη, ψηφίστηκε το νομοσχέδιο «Περί Διδακτικών βιβλίων» (Ν. 5911/1933),²⁵⁶ σύμφωνα με το οποίο η δημοτική γλώσσα περιορίστηκε στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου αρχικά. Δύο χρόνια περίπου μετά, με Νομοθετικό Διάταγμα της 2ας Νοεμβρίου του 1935,²⁵⁷ η δημοτική γλώσσα περιορίστηκε στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού.²⁵⁸

Στις 10 Μαΐου του 1933 ο Θ. Τουρκοβασίλης κατέθεσε στη Βουλή σχέδιο νόμου «Περί ιδρύσεως Παιδαγωγικών Ακαδημιών», το οποίο ψηφίσθηκε ομόφωνα και δημοσιεύτηκε στις 29 Σεπτεμβρίου του 1933. Πρόκειται για τον νόμο 5802/1933, με τον οποίον ιδρύθηκαν έξι Παιδαγωγικές Ακαδημίες και το 1934 αυξήθηκαν σε επτά.²⁵⁹ Ο Υπουργός Θ. Τουρκοβασίλης άρχισε το «ξήλωμα» της μεταρρύθμισης του 1929 με το Διάταγμα της 5 Νοεμβρίου του 1935, με το ωρολόγιο πρόγραμμα του γυμνασίου.²⁶⁰ Επαναφέρθηκαν τα λατινικά ως υποχρεωτικό μάθημα, μειώθηκαν οι ώρες των αρχαίων και νέων ελληνικών, αυξήθηκαν τα θρησκευτικά, καταργήθηκε η παράλληλη διδασκαλία δημοτικής και καθαρεύουσας στο μάθημα των νέων ελληνικών, καθώς και η διδασκαλία αρχαίων κειμένων από μετάφραση.²⁶¹

3.6.1. Η εκπαίδευση κατά τη δικτατορία Μεταξά (1936-1940)

Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με τη συναίνεση του Γεωργίου Β', ανέστειλε ορισμένα άρθρα του Συντάγματος, διέλυσε τη βουλή και επέβαλε το δικτατορικό καθεστώς, με τη δικαιολογία ότι η ενέργειά του αυτή επήλθε ως προστασία των πολιτών από τον κομμουνισμό.²⁶² Το καθεστώς Μεταξά διατήρησε το εξαετές δημοτικό, αλλά εισήγαγε εξετάσεις στην Δ' τάξη, η επιτυχία στις οποίες αποτελούσε εισιτήριο για το γυμνάσιο. Έτσι οι δυο τελευταίες τάξεις των δημοτικών σχολείων μεταβλήθηκαν και σε τάξεις των φτωχών μαθητών. Πέρα από την εξασθένηση των δυο παραπάνω τάξεων του δημοτικού σχολείου, η εξαετής φοίτηση φαλκιδεύτηκε, γιατί δεν ήταν εύκολο να διαπιστωθεί, αν οι μαθητές που διέκοπταν, πήγαιναν στο γυμνάσιο ή εγκατέλειπαν το σχολείο.²⁶³

Με τον Ν. 770 της αντιμεταρρύθμισης του Μεταξά, το γυμνάσιο έγινε δετές, δύο κύκλων, έναν κατώτερο 5ετή και έναν ανώτερο 3ετή. Το ίδιο έτος ιδρύθηκαν η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), στην οποία ήταν υποχρεωτική η εγγραφή όλων των μαθητών,²⁶⁴ και ο Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (ΟΕΔΒ) για τον έλεγχο των σχολικών βιβλίων βάσει του νόμου

952/1937.²⁶⁵ Έτσι άρχισε ο αυστηρός έλεγχος της γνώσης που θα παρεχόταν στα σχολεία. Τα βιβλία προσαρμόστηκαν στις επιθυμίες του καθεστώτος και εκθειάζαν το δικτάτορα.²⁶⁶

Το 1939, με το νόμο 1849 μεταβλήθηκαν τα έτη φοίτησης των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης. Ο πρώτος κύκλος μαθημάτων ήταν εξαιτής και ονομάστηκε γυμνάσιο και ο δεύτερος διετής και ονομάστηκε Λύκειο που είχε δύο κατευθύνσεις, την κλασική και την πρακτική.²⁶⁷ Επιπλέον καταργήθηκε η μεικτή φοίτηση, επανήλθε η καταβολή διδάκτρων για τη μέση εκπαίδευση, ενώ με το νόμο 1800 του 1939 ιδρύθηκαν τα Αστικά σχολεία, με στόχο την παροχή επαγγελματικής εκπαίδευσης.²⁶⁸

Το 1940 ο νόμος 2545/40 παρείχε νομοθετική συγκρότηση των φροντιστηρίων, τα οποία διαδραμάτισαν και συνεχίζουν μέχρι και σήμερα να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ελληνική εκπαίδευση. Ο ίδιος νόμος θεσμοθέτησε το δικαίωμα της κατ' οίκον διδασκαλίας, καθώς και τις προϋποθέσεις λειτουργίας φροντιστηρίου. Με το νόμο αυτό το κράτος μετακύλυσε ένα σημαντικό μέρος των γνωστικών λειτουργιών του σχολείου σε ιδιωτικούς φορείς και ταυτόχρονα, μετατοπίστηκε σημαντικό τμήμα του κόστους της εκπαίδευσης στους κηδεμόνες.²⁶⁹

Η δεκαετία του 1940 είναι ίσως η δυσκολότερη για την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή του ελληνισμού, επομένως και για το χώρο της εκπαίδευσης. Το σχολικό έτος 1940-1941 διήρκεσε μόλις τρεις μήνες, ενώ το επόμενο 20 μέρες. Πολλά σχολικά κτίρια καταστράφηκαν και λεηλατήθηκαν, ενώ πάρα πολλοί εκπαιδευτικοί διώχτηκαν ή και εκτελέστηκαν.²⁷⁰ Στις 28 Σεπτεμβρίου του 1941 το ΚΚΕ μαζί με άλλα μικρότερα κόμματα ίδρυσε το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο), το οποίο το Μάρτιο του 1944 συγκρότησε την ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης), με πρόεδρο τον καθηγητή Πανεπιστημίου Αλέξανδρο Σβάλο. Υπό την καθοδήγηση του ΕΑΜ δημιουργήθηκε ο ΕΛΑΣ (Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός).²⁷¹ Σημαντικό σταθμό στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης

αποτέλεσε το «Σχέδιο για μια λαϊκή παιδεία». Στη διάρκεια της κατοχής- αντίστασης δύο εκπαιδευτικές επιτροπές των κομματικών οργανώσεων ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και ΕΠΟΝ, με εμπνευστή τον Δ. Γληνό κατάρτισαν και επεξεργάστηκαν ένα σχέδιο λαϊκής Παιδείας. Το σχέδιο αυτό υποβλήθηκε το 1944 στην Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ).

Στο σχέδιο, ανάμεσα σε άλλα περιλαμβάνονταν και τα ακόλουθα:²⁷²

Αναγκαίες προϋποθέσεις της Παιδείας

I. Ρυθμίσεις για τους διδάσκοντες:

- **Μόρφωση:** Ο δάσκαλος όλων των βαθμίδων θα πρέπει να φοιτά σε σχολή ισότιμη με το Πανεπιστήμιο, οι Δημοδιδάσκαλοι θα πρέπει να είναι τελειόφοιτοι γυμνασίου και να φοιτήσουν σε Παιδαγωγικές Ακαδημίες τετράχρονης, ισότιμες με το Πανεπιστήμιο,

οι καθηγητές Μέσης Παιδείας θα πρέπει να φοιτήσουν στις διδασκαλικές σχολές του Πανεπιστημίου, ενώ οι ειδικοί καθηγητές σε ειδικές ανώτατες Σχολές για παιδαγωγική και ειδική μόρφωση (Γυμναστική Ακαδημία, Μουσικό Διδασκαλείο, Διδασκαλείο Ξένων Γλωσσών: σε αυτές θα φοιτούν απόφοιτοι γυμνασίου).

- Η **μετεκπαίδευση** διδασκόντων ορίσθηκε να λαμβάνει χώρα σε Παιδαγωγικές Ακαδημίες, σε Διδασκαλεία Μέσης Εκπαίδευσης ή σε αντίστοιχες στο εξωτερικό, υποχρεωτικά κατά την όλη σταδιοδρομία χωρίς τη δημιουργία προνομίων.
- **Εκπαιδευτικές εκδρομές** στο εξωτερικό με έξοδα του Κράτους.
- **Εκπαιδευτικά Συνέδρια** (υποχρεωτικά ένα το χρόνο).
- **Οικονομική θέση.** Υπαλληλική σταδιοδρομία ομοιόμορφη λειτουργών στοιχειώδους και μέσης παιδείας από το βαθμό που διορίζονται όλοι οι πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου μέσα στην υπαλληλική ιεραρχία, κανονική προαγωγή, δίκαιο μισθολόγιο σύμφωνα με την γενική υπαλληλική ιεραρχία, χωρίς προνόμια αλλά και χωρίς μείωση.

II. Μαθητής.

A. Προστατευτικά μέτρα:

- Παροχή δωρεάν ιματισμού, βιβλίων, γραφικής ύλης και χωρίς τέλη εγγραφής.
- Παροχή πραγματικού συσσιτίου υπό την επίβλεψη των δασκάλων, κηδεμόνων και μαθητών (πρωινού, μεσημεριανού και βραδινού) που να πληροί τους όρους χωρίς συμβουλές ξένων.
- Ίδρυση οικοτροφείου υπό την επίβλεψη ειδικών για τα παιδιά που φοιτούν σε σχολεία μακριά από τον τόπο της κατοικίας και για όσα συντρέχει σε αυτό ανάγκη.
- Παροχή υποτροφιών σε μεγάλη κλίμακα και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό για ανώτερες σπουδές.

- Πατρική υγειονομική επίβλεψη και νοσοκομειακή περίθαλψη (κάθε σχολείο να έχει το γιατρό του και τη νοσοκόμα του), λουτρά, αναρρωτήρια, ειδικά νοσοκομεία, ειδικά σχολεία άρρωστων παιδιών.

B. Φοίτηση και άλλα μέτρα.

1. Συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών.
2. Τριάντα μαθητές σε κάθε τάξη.
3. Ανταλλαγή επισκέψεων στο εσωτερικό και εξωτερικό (με έξοδα του Κράτους).

III. Γλώσσα

- Μοναδικό γλωσσικό όργανο στην παιδεία όλων των βαθμίδων θα ήταν η δημοτική γλώσσα του ελληνικού λαού, η κοινή δημοτική γλώσσα. \
- Η προφορική διδασκαλία θα γινόταν μόνο με αυτή. Επίσης μόνο σε αυτή θα γράφονταν οι σχολικές εκθέσεις, οι μαθητικές εργασίες και τα σχολικά βιβλία κάθε είδους.
- Στα σχολεία της Μέσης η διδασκαλία της αρχαίας θα γινόταν χωρίς τη μεσολάβηση της καθαρεύουσας με βάση μόνο τη δημοτική γλώσσα.

Σύμφωνα με το «Σχέδιο», το εκπαιδευτικό σύστημα διαρθρώθηκε σε τέσσερις χρονικές περιόδους, αντίστοιχες με τις ηλικίες του παιδιού:²⁷³

1. την προσχολική περίοδο, ηλικία 0-6 ετών (παιδικοί σταθμοί, νηπιαγωγεία, παιδικές εξοχές),
2. ηλικία 7-14 ετών (δημοτικό σχολείο, περισχολικά ιδρύματα),
3. ηλικία 15-18 ετών (γυμνάσιο, τεχνικές και καλλιτεχνικές σχολές, επιμόρφωση, περισχολικά ιδρύματα),
4. ηλικία 19-22 ετών (πανεπιστήμια, πολυτεχνεία, ανώτατες σχολές).

Σε όλες τις ηλικίες υπήρχε πρόβλεψη για εκπαίδευση ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Με πρωτοβουλία και προσπάθειες της Γραμματείας της Παιδείας (της ΠΕΕΑ) ανασυστάθηκαν οι Διδασκαλικοί Σύλλογοι και η Διδασκαλική Ομοσπονδία και πραγματοποιήθηκε το Ά Παιδαγωγικό Συνέδριο στη Λάσπη Ευρυτανίας (20/7/1944).²⁷⁴

Για την αντιμετώπιση των μεγάλων αναγκών σε δασκάλους, άρχισαν να λειτουργούν τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια του Καρπενησίου και της Τύρνας Θεσσαλίας, που ιδρύθηκαν με απόφαση του Γραμματέα της Παιδείας Π. Κόκκαλη (8/6/1944).²⁷⁵

Με τα Β.Δ. της 7/5/1948 και 10/8/1949 ιδρύθηκε το «Κεντρικό Διοικητικό και Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Εκπαιδύσεως», με σκοπό τον έλεγχο των εκπαιδευτικών, έναν έλεγχο που απέβλεπε περισσότερο στην ιδεολογική και πολιτική τους ενασχόληση, παρά με την εκπαιδευτική διαδικασία. Επιπλέον, το συμβούλιο είχε την αρμοδιότητα της σύνταξης αναλυτικών προγραμμάτων καθώς και την εποπτεία των επιθεωρητών. Κανένα όμως αναλυτικό πρόγραμμα δεν συντάχθηκε την εποχή εκείνη, καθώς το συμβούλιο ασχολήθηκε μόνο με τον έλεγχο των εκπαιδευτικών.

3.7. Η περίοδος 1950-1964

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του εμφυλίου βρήκε την Ελλάδα κατεστραμμένη. Η χώρα μπήκε στη νέα δεκαετία με τεράστια οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Οι πληγές του εμφυλίου δεν είχαν ακόμη κλείσει, καθώς οι διώξεις, οι συλλήψεις και οι εκτελέσεις πολιτών που διαφώνησαν ή διαφωνούσαν ακόμη με την ισχύουσα πολιτική κατάσταση ήταν φαινόμενο συχνό.²⁷⁶

Απαραίτητη προϋπόθεση και μέσο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών ήταν η εκπαίδευση, η οποία έπρεπε να αναδιοργανωθεί και να δραστηριοποιηθεί, γιατί η κατάστασή της ήταν θλιβερή.²⁷⁷ Το 60% των δημοτικών σχολείων ήταν μονοτάξια, ενώ σε κάθε δάσκαλο

αναλογούσαν κατά μέσο όρο περίπου 60 μαθητές.²⁷⁸ Πολλά παιδιά σχολικής ηλικίας δε φοιτούσαν καθόλου στο σχολείο, άλλα το εγκατέλειπαν από τις Γ' ή Δ' τάξεις και ελάχιστα συνέχιζαν σπουδές στη μέση εκπαίδευση. Ένα σημαντικό ποσοστό μαθητών διέκοπτε τη φοίτηση κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους.²⁷⁹ Οι αναλφάβητοι (άρρηνες άνω των 10 ετών) στον αγροτικό και ημιαγροτικό πληθυσμό ανέρχονταν στο 33% και οι γυναίκες υπερέβαιναν το 55%.²⁸⁰ Μετά τα δύσκολα χρόνια, το 1951 με τον Αναγκαστικό Νόμο 1823.²⁸¹ η Γενική Εκπαίδευση διαρθρώθηκε σε δυο βαθμίδες, την εξαετή στοιχειώδη και την εξαετή μέση. Η εκπαίδευση διαιρέθηκε σε δυο ισόχρονους κύκλους σπουδών, το γυμνάσιο και το λύκειο, κατά το σχήμα 6+3+3 (δημοτικό-γυμνάσιο-λύκειο), το οποίο αποτέλεσε το βασικό «καλούπι» της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος μέχρι τις μέρες μας. Με τα άρθρα 3 και 19 του νόμου καθορίστηκαν εισιτήριες εξετάσεις από τη μια βαθμίδα στην άλλη.²⁸² Τις διάφορες ρυθμίσεις που έγιναν κυρίως στη μέση εκπαίδευση και την ίδρυση το 1951, έπειτα από εισήγηση του Γ. Παπανδρέου, του ΙΚΥ (Ιδρυμα Κρατικών Υποτροφιών) (με τον αναγκαστικό νόμο 1825 που συμπληρώθηκε με τον Α.Ν. 1859 του ίδιου έτους),²⁸³ το **Σύνταγμα του 1952** έδινε με το άρθρο 16 κατευθυντήριες γραμμές για την εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, ανάμεσα σε άλλα, αναφερόταν ότι σε όλα τα σχολεία των 2 πρώτων βαθμίδων η διδασκαλία αποσκοπούσε στην ηθική και πνευματική αγωγή και ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Η στοιχειώδης εκπαίδευση ορίστηκε εξάχρονη, υποχρεωτική. Δόθηκε η δυνατότητα σε ιδιώτες να ιδρύουν ιδιωτικά σχολεία, τα οποία θα λειτουργούν κατά το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους. Τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα θα αυτοδιοικούνταν υπό την εποπτεία του κράτους, ενώ οι καθηγητές αυτών θα ήταν δημόσιοι υπάλληλοι. Ως προς τη γλώσσα, το Σύνταγμα του 1952 διατήρησε την αναχρονιστική διάταξη (υπέρ της καθαρεύουσας) του Συντάγματος του 1911.²⁸⁴ Το ίδιο έτος (1952) ο Υπουργός Παιδείας Μιχαήλ συνέταξε νομοσχέδιο, στο οποίο προέβλεπε τη δημιουργία προγυμνασίου (τρεις πρώτες τάξεις

γυμνασίου), αλλά δεν υποβλήθηκε στη Βουλή λόγω των πολιτικών εξελίξεων.²⁸⁵ Εκτός από το νέο Σύνταγμα, άλλα γεγονότα που σημάδεψαν την περίοδο αυτή και επηρέασαν την εκπαιδευτική πολιτική ήταν η ένταξη της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης και στο ΝΑΤΟ το 1952, καθώς και η σύνδεσή της με την ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα) το 1961.²⁸⁶

Την άνοιξη του 1957, η Βουλή, έπειτα από πρόταση του Γ. Παπανδρέου αποφάσισε να αναθέσει σε μια διακομματική επιτροπή τη μελέτη των εκπαιδευτικών θεμάτων της χώρας και τη χάραξη εθνικού εκπαιδευτικού προγράμματος.²⁸⁷ Λίγο αργότερα (Ιούνιος 1957) με απόφαση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή και του Υπουργού Παιδείας Αχ. Γεροκωστόπουλου συγκροτήθηκε Επιτροπή από ειδικούς, η «Επιτροπή Παιδείας», η οποία, με τη μελέτη των προβλημάτων της Παιδείας και τη διατύπωση προτάσεων, θα υποβοηθούσε το έργο της Βουλής.

²⁸⁸ Η Επιτροπή Παιδείας αποτέλεσε την πρώτη συστηματική προσπάθεια να καταγραφούν τα προβλήματα της παιδείας και να συστηματοποιηθούν κάποιες προτάσεις.²⁸⁹ Η Επιτροπή Παιδείας, έπειτα από επτάμηνη εργασία, παρέδωσε τα πορίσματα της στις 10 Ιανουαρίου 1958.

²⁹⁰ Στα πορίσματα τονίστηκε ότι η παιδεία έπρεπε να θεωρείται η πλέον παραγωγική επένδυση και επισημάνθηκε η αντιστοιχία του εκπαιδευτικού συστήματος με τις αναπτυξιακές οικονομικές ανάγκες της χώρας και τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Προτάθηκε η παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας και της δημοτικής γλώσσας. Επιπλέον, προτάθηκε η δημιουργία προγυμνασίου και τεσσάρων σχολείων ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: κλασικό φιλολογοϊστορικό, κλασικό φυσικομαθηματικό, λύκειο γενικής μόρφωσης με ενισχυμένη τη διδασκαλία ξένων γλωσσών, νυχτερινό γυμνάσιο-λύκειο.²⁹¹

Επακολούθησαν εκλογές, που τις κέρδισε το κόμμα του Κ. Καραμανλή. Το επόμενο έτος (1959), το ενδιαφέρον της κυβέρνησης, με Υπουργό Παιδείας τον Γ. Βογιατζή, στράφηκε προς την τεχνική-επαγγελματική και μέση εκπαίδευση και επέφερε με τα Ν.Δ. 3971 και 3973 διάφορες

αξιόλογες ρυθμίσεις. Ανάμεσα σε άλλα, στο δημοτικό σχολείο εισήχθη η δημοτική γλώσσα στις τρεις πρώτες τάξεις και η καθαρεύουσα στις τρεις μεγαλύτερες (Ν.Δ. 3971).²⁹²

Εκτός από την ίδρυση πολλών τεχνικο-επαγγελματικών σχολών, στο άρθρο 27 του ν. 3971 προβλεπόταν και η κατάργηση του δετούς γυμνασίου και η μετατροπή του σε δετές (άρθρο 27).

²⁹³ Με τον ίδιο νόμο θεσμοθετήθηκε το «Ανώτερο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο», αποτελούμενο από το Διοικητικό τμήμα και το Γνωμοδοτικό. Ωστόσο το παραπάνω συμβούλιο δε συνεδρίασε ποτέ.

²⁹⁴ Με το Ν.Δ. 3997/1959 εκσυγχρονίσθηκε η εκπαίδευση των νηπιαγωγών και έγινε ισότιμη με εκείνη των δασκάλων. Τα χρόνια αυτά, τα επιστημονικά ρεύματα της προσχολικής αγωγής των διαφόρων χωρών εισχώρησαν και στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα τη ριζική αλλαγή της εργασίας των νηπιαγωγείων.²⁹⁵

Το 1961 τροποποιήθηκε το αναλυτικό πρόγραμμα των γυμνασίων, που ίσχυε από το 1935. Βασικές μετατροπές στο πρόγραμμα ήταν η μείωση των ωρών διδασκαλίας των αρχαίων και η αύξηση των νέων ελληνικών, η διδασκαλία άλλων ξένων γλωσσών, πέραν της γαλλικής, η εισαγωγή των μαθημάτων αγωγή του πολίτη και οικοκυρικών (για τα κορίτσια).²⁹⁶

Με το Β.Δ. 494/1962, ορίστηκε το αναλυτικό πρόγραμμα των νηπιαγωγείων και συμπληρώθηκε ο σκοπός τους. Έτσι, οι παιδαγωγικές ενασχολήσεις των νηπίων θα απέβλεπαν έκτοτε στη θρησκευτική, ηθική και κοινωνική διαπαιδαγώγηση των νηπίων, τη χρήση της ελληνικής γλώσσας με ευχέρεια και άνεση, τη μύηση στην αριθμητική σκέψη, την άσκηση των αισθητηρίων, την αρμονική και ομαλή ανάπτυξη του σώματος, την καλλιέργεια των δεξιοτήτων του χεριού και της αίσθησης του καλού.²⁹⁷ Στις 7/12/1962 έλαβε χώρα μια μεγάλη διαδήλωση σπουδαστών, που προετοίμασε το έδαφος για μια ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Σύνθημα της διαδήλωσης ήταν «Προίκα στην Παιδεία 15%», δηλαδή την οικονομική επιχορήγηση της Παιδείας με το 15% του κρατικού προϋπολογισμού, αντί του 7,8 % που είχε εγκριθεί.²⁹⁸ Ο Υπ. Παιδείας Γρ.Κασιμάτης απέφυγε να διατυπώσει συγκεκριμένες προτάσεις για

την επίλυση των εκπαιδευτικών προβλημάτων, με αποτέλεσμα να συνεχιστούν οι κινητοποιήσεις. Στις κινητοποιήσεις συμμετείχαν αργότερα και οι εκπαιδευτικοί στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, για ένα διάστημα δύο μηνών, ζητώντας αναβάθμιση της εκπαίδευσης και άρσης της οικονομικής αδικίας σε βάρος τους. Η κυβέρνηση χαρακτήρισε την ενέργεια αυτή ως αδικαιολόγητη, αντισυνταγματική και αντιπαιδαγωγική.

Στις 27/2/1963 η κυβέρνηση επέβαλλε επιστράτευση των απεργούντων εκπαιδευτικών, με αποτέλεσμα να κινητοποιηθεί μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού, κοινωνικοί φορείς και οργανώσεις, ως εκδήλωση συμπαράστασης. Ο ελληνικός τύπος πρωτοστάτησε στον αγώνα αυτόν των εκπαιδευτικών, καθώς επίσης και ο σύλλογος γονέων στην Αθήνα.

3.8. Η μεταρρύθμιση του 1964

Τον πρωτοφανή σε όγκο και οργάνωση εκπαιδευτικό αγώνα εκμεταλλεύτηκαν τα πολιτικά κόμματα, εν όψει του προεκλογικού τους αγώνα, τα οποία παρουσίασαν ολοκληρωμένο πρόγραμμα εκπαιδευτικής πολιτικής. Νικητής των εκλογών του Νοεμβρίου του 1963 απέβη ο Γ. Παπανδρέου και το κόμμα του Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.), ο οποίος είχε ταχθεί με το μέρος των απεργούντων και κινητοποιηθέντων.

Η διάλυση της Βουλής το ίδιο έτος (30/12/1963) και η προκήρυξη νέων εκλογών, δεν επέτρεψαν καμία εκπαιδευτική αλλαγή την περίοδο αυτή. Η πανηγυρική όμως επανεκλογή του κόμματος του Γ. Παπανδρέου στις 16/2/1964, επέτρεψε στην κυβέρνηση να προχωρήσει στην εφαρμογή του προεκλογικού εκπαιδευτικού προγράμματός της. Τη θέση του Υπουργείου Παιδείας κατέλαβε ο ίδιος ο Πρωθυπουργός.

Το 1964 ο Πρωθυπουργός και Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου (Υφυπουργός Παιδείας ο Λ. Ακρίτας και Γεν. Γραμματέας ο Ε. Παπανούτσος)²⁹⁹ δήλωσε ότι ο σκοπός της μεταρρύθμισης ήταν να κάνει σημαντικές αλλαγές και ρυθμίσεις σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.³⁰⁰

Το 1964 κατατέθηκε στη Βουλή για ψήφιση ο Νόμος 4379/1964 «Περί Οργάνωσης και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης)»³⁰¹ και το Μάιο του 1965 κατατέθηκαν δύο σχέδια νόμου «Περί Τεχνικής Εκπαιδεύσεως» και «Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίων» (Ν.Δ. 4425/64 και Ν.Δ. 735/64), τα οποία όμως δεν ψηφίσθηκαν, λόγω της λεγόμενης «ιουλιανής αποστασίας» και την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου³⁰² το 1965. Βάσει των νομοσχεδίων, η Γενική Εκπαίδευση περιελάμβανε την εκπαίδευση πρώτου βαθμού (στοιχειώδη) και την εκπαίδευση δεύτερου βαθμού (Μέση). Ως εκπαίδευση πρώτου βαθμού παρέμεινε το εξαετές δημοτικό σχολείο, ενώ η μέση εκπαίδευση διχοτομήθηκε σε δυο διαδοχικούς και αυτοτελείς τύπους σχολείων: το Γυμνάσιο και το Λύκειο.³⁰³ Επιπλέον, καθιερώθηκε η δωρεάν παροχή της παιδείας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες (στοιχειώδη, μέση, ανώτερη και ανώτατη) και καταργήθηκε κάθε οικονομική επιβάρυνση (εκπαιδευτικά τέλη, δίδακτρα, εξέταστρα, βιβλία) μαθητών και φοιτητών.³⁰⁴ Η δημοτική έγινε η αποκλειστική γλώσσα της διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο και ισότιμη με την καθαρεύουσα στο Γυμνάσιο και Λύκειο.³⁰⁵ Διδάσκοντες και διδασκόμενοι και των τριών βαθμών της εκπαίδευσης ήταν ελεύθεροι να χρησιμοποιούν στο γραπτό και προφορικό λόγο τη δημοτική, χωρίς ιδιωτισμούς, γλώσσα. Ακόμη, καταργήθηκαν οι εισαγωγικές εξετάσεις για το Γυμνάσιο και επεκτάθηκε η υποχρεωτική εκπαίδευση από 6 σε 9 έτη. Αγόρια και κορίτσια υποχρεώνονταν να φοιτήσουν στο Δημοτικό σχολείο και στη συνέχεια στο Γυμνάσιο γενικής εκπαίδευσης ή σε Γυμνάσιο επαγγελματικού προσανατολισμού (οικονομικό, ναυτικό), από το 6^ο έτος (ή 5 και μισό) ως το 15^ο έτος της ηλικίας τους.³⁰⁶ Παράλληλα, καθιερώθηκαν τα μαθητικά συσσίτια, τα οποία έπρεπε να υποβοηθήσει και η τοπική αυτοδιοίκηση.³⁰⁷ Με το ίδιο Ν.Δ. ρυθμίστηκαν οι σκοποί και τα προγράμματα του Γυμνασίου και του Λυκείου, καθιερώθηκε το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο³⁰⁸ (Πανελλήνιες εξετάσεις με διαφάνεια και αντικειμενικότητα για τη μετάβαση από το Λύκειο στη Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αντί για τις χωριστές κατά Σχολές εισιτήριες εξετάσεις που

διενεργούνταν ως τότε), αυξήθηκαν τα έτη φοίτησης στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες από δυο σε τρία³⁰⁹ και ιδρύθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (άρθρο 21 του Ν. 4379).

Έργο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου ήταν η επιστημονική έρευνα γύρω από εκπαιδευτικά προβλήματα, η μετεκπαίδευση εκπαιδευτικών, η καθοδήγηση εποπτικού προσωπικού εκπαίδευσης, ο καθορισμός της διδακτέας ύλης και μεθόδων διδασκαλίας, η οργάνωση και διοίκηση σχολείων, η διοργάνωση εκπαιδευτικών ημερίδων και συνεδρίων και η ενημέρωση των εκπαιδευτικών για σύγχρονα παιδαγωγικά και σχολικά θέματα.³¹⁰ Επιπλέον, τα νομοσχέδια προέβλεπαν μεταβολή του τρόπου επιλογής του εποπτικού προσωπικού των σχολείων, καθώς και προϋποθέσεις ίδρυσης και λειτουργίας, κατάργησης, προαγωγής ή υποβιβασμού, διαίρεσης και συγχώνευσης των δημοτικών σχολείων. Ακόμη, συγκροτήθηκε ειδική γνωμοδοτική επιτροπή σε επίπεδο νομού για την ίδρυση σχολείων μέσης εκπαίδευσης, καθορίστηκαν οι στόχοι του γυμνασίου και Λυκείου, καθώς και τα μαθήματά τους, διορίστηκαν τα Κεντρικά Υπηρεσιακά Συμβούλια εκπαίδευσης και συγκροτήθηκαν διάφορες Διευθύνσεις στα πλαίσια της λειτουργίας της κεντρικής υπηρεσίας του ΥΠΕΠΘ.

Οι ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις το καλοκαίρι του 1965 θα οδηγήσουν στην ανατροπή της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου και στην αναστολή των περισσότερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που επιχειρήθηκαν σε διάστημα ενός μόλις έτους.³¹¹

3.9. Η περίοδος της Δικτατορίας (1967-1974)

Στις 15/07/1965 διαλύθηκε η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου.³¹² Μετά την πτώση της Κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου, επικράτησε βαθιά πολιτική κρίση, που με συνδυασμό με την ανοχή των ανακτόρων, έδωσαν την ευκαιρία σε μια ομάδα συνταγματάρχων να καταλάβει δια της βίας την εξουσία στις 21 Απριλίου του 1967.³¹³ Μαζί με το δημοκρατικό πολίτευμα φαλκιδεύτηκε και ολόκληρη η μεταρρύθμιση του 1964.³¹⁴

Αμέσως μετά το πραξικόπημα, οι δικτάτορες επικεντρώθηκαν στην προσπάθεια πλήρους ελέγχου της εκπαίδευσης, με την επιβολή σειράς αναγκαστικών νόμων. Μια από τις πρώτες ρυθμίσεις που επέβαλαν, μέσω τηλεγραφικής διαταγής στις 5/5/1967, ήταν η διακοπή της διδασκαλίας του μαθήματος «στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος»,³¹⁵ ενώ στις 13/5/1967 με μια δεύτερη διαταγή καταργήθηκε η διδασκαλία του μαθήματος «Αγωγή του Πολίτη».

Με τον Α.Ν. 40/19.6.1967 άλλαξε ο τρόπος εισαγωγής των μαθητών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, θέτοντας ως κριτήριο εισαγωγής το «υψηλό φρόνιμα, άμεμπτο ήθος και χαρακτήρα»,³¹⁶ ευνοώντας καταφανώς αυτούς που στήριζαν το καθεστώς,³¹⁷ ενώ με τον Α.Ν.

59/26.6.1967.³¹⁸ καταργήθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο με αιτιολογία ότι τα μέλη του ανήκαν σε μια πολιτική παράταξη, ότι δεν πληρούσαν τα απαραίτητα αξιολογικά κριτήρια, ότι η εκπαιδευτική τους πολιτική ήταν αντίθετη προς τις παραδόσεις του έθνους και ότι δεν είχε ελληνική ονομασία.³¹⁹ Με άλλον Αναγκαστικό Νόμο (129/1967)³²⁰ η δημοτική περιορίστηκε

στις Α', Β' και Γ' τάξεις του Δημοτικού σχολείου,³²¹ καταργήθηκε η επέκταση της υποχρεωτικής φοίτησης στο Γυμνάσιο, έγινε επιστροφή στην εξαετή υποχρεωτική φοίτηση του Δημοτικού και ορίστηκαν πάλι εισιτήριες εξετάσεις για την εισαγωγή μαθητών στο γυμνάσιο.³²²

Επιπλέον, καταργήθηκε το τρίτο έτος των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και ιδρύθηκε Διδασκαλείο της δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης για μετεκπαίδευση δασκάλων και καθηγητών,³²³ καθώς επίσης αποσύρθηκαν όλα τα βιβλία και επανεκδόθηκαν τα βιβλία πριν από το 1963.³²⁴

Τις αλλαγές αυτές ακολούθησαν και πολλές άλλες στις υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης.³²⁵

Με το Β.Δ. 673/12.2.1968 επαναφέρθηκαν τα προγράμματα των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης,³²⁶ όπου κυριαρχούσε η διδασκαλία των αρχαίων Ελληνικών, στο καθεστώς που ίσχυε πολλά χρόνια πριν το 1964, ενώ το 1970 ιδρύθηκαν τα ΚΑΤΕΕ, που ήταν ανώτερες τεχνικές σχολές.³²⁷

Κατά την περίοδο της δικτατορίας, πολλά φασιστικά μέτρα παραβίασαν την ελευθερία της σκέψης και δημιούργησαν αισθήματα φόβου στους προοδευτικούς εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων, γιατί δεν είχαν το «απαιτούμενο ήθος», το οποίο σήμαινε, τελικά, πολιτικά φρονήματα που ταυτίζονταν με αυτά του δικτατορικού καθεστώτος. Άλλοι μετατέθηκαν δυσμενώς ή τέθηκαν σε διαθεσιμότητα, άλλοι εμποδίστηκαν να μετεκπαιδευτούν ή έχασαν τις υποτροφίες τους και άλλοι εξορίστηκαν ή απολύθηκαν.³²⁸ Παρόλα αυτά, η κατάλυση των δημοκρατικών ελευθεριών, η αυταρχικότητα και ο δογματισμός της εκπαίδευσης δεν απογοήτευσαν το λαό.³²⁹

Η πτώση του δικτατορικού καθεστώτος δεν άργησε, παρά τις προσπάθειες για εδραίωσή του στον ελληνικό κόσμο³³⁰ Οι κινητοποιήσεις μαθητών, σπουδαστών και φοιτητών και το έπος του Πολυτεχνείου μαρτυρούν τη μεγάλη εθνική προσφορά της σπουδάζουσας νεολαίας και το ηφαιστειακό πάθος των Ελλήνων για ελευθερία και δημοκρατία.³³¹

3.10. Η περίοδος 1975-1980

Η πτώση της δικτατορίας άλλαξε το πολιτικό σκηνικό της χώρας. Στις 21 Νοεμβρίου του 1974 οι εκλογές ανέβασαν την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Ένα μήνα αργότερα έλαβε χώρα δημοψήφισμα, όπου ο ελληνικός λαός ψήφισε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.³³² Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας ένα κράμα από πολιτικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς, τεχνικούς, επιστημονικούς, ψυχολογικούς και άλλους λόγους ζητούσαν μια μεταρρύθμιση με ριζικές αλλαγές για εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού μας συστήματος.³³³ Τα γενικά πλαίσια για το σχεδιασμό της μεταρρύθμισης αυτής καθόρισε το νέο Σύνταγμα του 1975.

Με το Σύνταγμα του 1975 επανήλθε σε ισχύ και κατοχυρώθηκε η εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση και το δικαίωμα της δωρεάν εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες. Επίσης απάλειψε τη

συνταγματική διάταξη του 1911, που κατοχύρωνε την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του κράτους. Δημιουργήθηκαν έτσι οι προϋποθέσεις για την εισαγωγή και καθιέρωση της δημοτικής σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, καθώς η καθαρεύουσα έχασε το συνταγματικό της έρεισμα.

³³⁴ Το ίδιο έτος ψηφίστηκε ο νόμος 186/1975 «Περί Κέντρου Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεως» που ίδρυσε το ΚΕΜΕ με σκοπό την προαγωγή του εκπαιδευτικού έργου της πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και της ανώτατης εκπαίδευσης, δημόσιας και ιδιωτικής.³³⁵ Με τον ίδιο νόμο καταργήθηκε το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο.³³⁶ Τον Ιούνιο του 1975 εκλέχτηκε νέο Διοικητικό Συμβούλιο (ΔΣ) της ΟΛΜΕ, καθώς κατά τη διάρκεια της επταετίας η διοίκηση της ΟΛΜΕ ήταν διορισμένη. Τα αιτήματα που έθεσε το νέο ΔΣ της ΟΛΜΕ ήταν η κάθαρση της εκπαίδευσης από τους υποστηρικτές της δικτατορίας, η άρση των μισθολογικών αδικιών και η αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου της εκπαίδευσης.³³⁷

3.10.1. Η μεταρρύθμιση του 1976

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, μετά την ανατροπή της μεταρρύθμισης του 1964, είχε επιστρέψει στα παραδοσιακά, αναχρονιστικά και αντιαναπτυξιακά πλαίσια.³³⁸ Με τις διαδοχικές κυβερνήσεις του Κ. Καραμανλή και Υπουργούς Παιδείας τους Γ. Ράλλη, Ι. Βαρβιτσιώτη και Στ. Αλαμανή ψηφίστηκαν τρεις βασικοί Νόμοι, ο Ν. 309/1976 για τη Γενική Εκπαίδευση, ο Ν. 576/1977 για την Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση και ο Ν. 682/1977 για την Ιδιωτική Εκπαίδευση. Επίσης, εκδόθηκαν πολλά Π.Δ. και Υπουργικές Αποφάσεις που συμπλήρωναν τους νόμους αυτούς.³³⁹ Συγκεκριμένα, Με το Ν. 309/1976 «Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως»³⁴⁰ εισηγητής του οποίου ήταν ο Κων. Αποσκίτης (Υπουργός Παιδείας Παν. Ζέππος, υφυπουργός ο Χρυσ. Καραπιέρης)³⁴¹ ρυθμίστηκαν θέματα που αφορούσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, και συγκεκριμένα τα νηπιαγωγεία και τα δημοτικά σχολεία.:

Σκοπός του νηπιαγωγείου ήταν η συμπλήρωση και ενίσχυση της οικογενειακής ανατροφής, μέσω της διδασκαλίας τρόπων εκφράσεως και συμπεριφοράς και μέσω καλλιέργειας «έξεων», μέσω των οποίων τα νήπια θα αναπτυχθούν σωματικά και διανοητικά και θα προσαρμοστούν στο φυσικό τους περιβάλλον. Η φοίτηση ορίστηκε διετής (3,5-5,5 ετών) και προαιρετική με τη δυνατότητα να γίνει υποχρεωτική σε περιοχές της χώρας που καθορίζονταν με την έκδοση Π.Δ, ύστερα από πρόταση των Υπουργών Εθνικής Παιδείας και Οικονομικών.³⁴² Για την οργάνωση και λειτουργία των Νηπιαγωγείων και για τα διδασκόμενα μαθήματα σε αυτά εκδόθηκαν τα Προεδρικά Διατάγματα 484/1977 (που τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με το Π.Δ. 498/1981) και 476/1980, αντίστοιχα.³⁴³

Σκοπός του Δημοτικού Σχολείου, το οποίο ήταν δετές, ήταν να θέσει τις βάσεις της αγωγής των μαθητών της πρώτης σχολικής ηλικίας και να πλουτίσει τις εμπειρίες τους, να διεγείρει και να αναπτύξει τις σωματικές και διανοητικές τους ικανότητες, να εισάγει αυτούς στη γνώση του φυσικού και του ιστορικού κόσμου, να καλλιεργήσει την παρατηρητικότητα των στοχασμών τους και την ευαισθησία τους, να αφυπνίσει την ηθική τους συνείδηση και να θέσει τις βάσεις της θρησκευτικής, εθνικής και ανθρωπιστικής αγωγής τους. Επιπλέον, καθιερώθηκε η Νεοελληνική γλώσσα σε όλες τις βαθμίδες των σχολείων της Γενικής Εκπαίδευσης και ορίστηκε ως γλώσσα διδασκαλίας και των διδακτικών βιβλίων.³⁴⁴

Ως Νεοελληνική γλώσσα θεωρούνταν η δημοτική που διαμορφώθηκε από τον Ελληνικό λαό και τους δόκιμους συγγραφείς του Έθνους, συντεταγμένη χωρίς ιδιοματισμούς και ακρότητες (Ν. 309/1976, άρθρο 2).³⁴⁵ Αξιοσημείωτο είναι ότι μειώθηκε η αναλογία μαθητών ανά δάσκαλο από 40 σε 30, και οι διδακτικές ώρες των δασκάλων από 36 σε 28-34 την εβδομάδα, για να γίνει πιο αποτελεσματική η διδασκαλία και μάθηση και καθιερώθηκε η εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, που είχε κατοχυρωθεί με το νέο Σύνταγμα. Ακόμη, γράφηκαν νέα βοηθητικά βιβλία, Γραμματική και Συντακτικό της δημοτικής και οργανώθηκαν σεμινάρια για την ενημέρωση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.

Πολύ σημαντικές ρυθμίσεις ήταν αυτές που προέβλεπαν την κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων για το τριετές Γυμνάσιο, την κατάργηση της αριθμητικής βαθμολογίας στο δημοτικό, τη διάκριση της μέσης εκπαίδευσης σε δύο αυτοτελή επίπεδα, το γυμνάσιο και το λύκειο, καθώς επίσης και τη συνεκπαίδευση των δυο φύλων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.³⁴⁶

Για την οργάνωση και λειτουργία των δημοτικών σχολείων και για το Αναλυτικό και ωρολόγιο Πρόγραμμα αυτών, εκδόθηκαν τα Προεδρικά Διατάγματα 483/1977 (το οποίο τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με το Π.Δ. 497/1981) και το 1034/1977, αντίστοιχα.

Με το Νόμο 1143/1981 ρυθμίστηκαν θέματα που αφορούσαν την Ειδική Αγωγή, την Εδική Επαγγελματική Εκπαίδευση και την Κοινωνική Μέριμνα των αποκλινόντων από το φυσιολογικό ατόμων.

Καθιερώθηκαν επίσης διάφορες αλλαγές και ρυθμίσεις σχετικές με τη βελτίωση της διοίκησης και εποπτείας της δημοτικής εκπαίδευσης, την επιμόρφωση των δασκάλων και καθηγητών και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

Η περίοδος 1976-1981 σηματοδεύτηκε από σημαντικές αναταραχές στο χώρο της εκπαίδευσης. Το 1977 η ΟΛΜΕ έκανε απεργία διαρκείας, από 2 Μαρτίου μέχρι 1 Απριλίου, αιτώντας αύξηση των μισθών των εκπαιδευτικών, βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, καθώς και των αναλυτικών προγραμμάτων. Το Μάιο του 1979 έγινε ξανά απεργία, η οποία χαρακτηρίστηκε παράνομη και καταχρηστική και έληξε με δικαστική απόφαση. Οι απεργίες συνεχίστηκαν στις 3/12/1980 και διήρκεσαν έως τις 23/12/1980, και από τις 9/1/1981 μέχρι τις 18/1/1981. Με την απόφαση 309/81 του Τριμελούς Εφετείου Αθηνών η απεργία κρίθηκε παράνομη και καταχρηστική.³⁴⁷

3.11. Η μεταρρύθμιση των ετών 1981-1985

Οι αρχές της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζονται από σημαντικές πολιτικές μεταβολές. Οι τελευταίες θα δρομολογήσουν μια σειρά από κοινωνικές μεταρρυθμίσεις σε όλους τους χώρους.

³⁴⁸ Τον Οκτώβριο του 1981 τη διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε το ΠΑΣΟΚ (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα) με αρχηγό τον Α. Παπανδρέου, έπειτα από μεγάλη εκλογική νίκη απέναντι στη ΝΔ (Νέα Δημοκρατία) με αρχηγό τον Γ. Ράλλη, αφού ο Κ. Καραμανλής ο πρεσβύτερος είχε μεταπηδήσει στην Προεδρία της Δημοκρατίας.³⁴⁹

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976 δεν ακολουθήθηκε από αντιμεταρρύθμιση, αλλά συνεχίστηκε σε πολλά σημεία και μετά την πολιτική μεταβολή του 1981.³⁵⁰

Με την πολιτική αλλαγή του 1981 πραγματοποιήθηκαν, από τις διάδοχες κυβερνήσεις, ως το 1985, οι διάφορες παρεμβάσεις, συμπληρώσεις ή διορθώσεις και καινοτομίες.³⁵¹

Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου 1981-1985 περιλαμβάνεται, κυρίως, στο Π.Δ. 297/1982, στον Ν. 1304/1982,³⁵² στο Ν. 1268/1982, στον Ν. 1404/1983,³⁵³ στο Ν. 1566/1985.³⁵⁴

Συγκεκριμένα, οργανώθηκε μια προσπάθεια για καλύτερη αντιμετώπιση του μαθήματος της Φυσικής Αγωγής στο Δημοτικό σχολείο και για την καλλιέργεια του σχολικού αθλητισμού. Με το Π.Δ. 297/1982 καθιερώθηκε το μονοτονικό σύστημα στη γραφή της νέας ελληνικής γλώσσας.³⁵⁵

Με στόχο τη βελτίωση και άνοδο του επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης, το ΚΕΜΕ συνέταξε νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα για τις Α', Β' τάξεις του δημοτικού (Π.Δ. 582/1982), έκανε τροποποιήσεις στο Αναλυτικό Πρόγραμμα των άλλων τάξεων και προχώρησε στην έκδοση σύγχρονων διδακτικών βιβλίων (1982-3).

Επιπλέον, επετράπη (με το Ν. 1304/82, άρθρο 29) η συγχώνευση μονοθέσιων, διθέσιων και τριθέσιων δημοτικών σχολείων σε τετραθέσια και πάνω, ενώ τα έξοδα μεταφοράς των μαθητών στις οριζόμενες έδρες λειτουργίας των σχολείων ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας, για την παροχή αρτιότερης εκπαίδευσης στους μαθητές των ολιγοθέσιων δημοτικών σχολείων.

Άλλες καινοτομίες ή τροποποιήσεις, που πραγματοποιήθηκαν ως το 1985 ήταν: η κατάργηση του θεσμού των Επιθεωρητών και η εισαγωγή του θεσμού του Σχολικού Συμβούλου

(1304/1982),³⁵⁶ η ίδρυση Παιδαγωγικών Τμημάτων Δασκάλων και Νηπιαγωγών (Ν. 1268/1982), η αναδιοργάνωση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών (Π.Δ. 98/1983) και της λαϊκής επιμόρφωσης καθώς και ρυθμίσεις στο χώρο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, των ΚΑΤΕΕ (που καταργήθηκαν και ιδρύθηκαν τα ΤΕΙ) και των ΑΕΙ.

Στις παραπάνω μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις θα πρέπει να προστεθούν η ίδρυση, το 1983, 220 μεταλυκειακών προπαρασκευαστικών κέντρων με στόχο την προετοιμασία των νέων που δεν πέτυχαν στις εισαγωγικές εξετάσεις για τα ΑΕΙ και επιθυμούσαν να ξαναδοκιμάσουν, η κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων στα λύκεια και η αλλαγή του συστήματος εισαγωγής στα ΑΕΙ (σύστημα δεσμών, απεριόριστη δυνατότητα συμμετοχής στις εισαγωγικές).³⁵⁷

3.11.1. Νόμος 1566/1985

Στις 5/2/1985 κατατέθηκε στη Βουλή από τον Υπουργό Παιδείας Α. Κακλαμάνη το σχέδιο νόμου για τη «Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» (Ν. 1566/1985)³⁵⁸. Με το νόμο αυτό ολοκληρώθηκε η μεταρρύθμιση 1981-85.

³⁵⁹ Βάσει του νόμου 1566/1985, ως σκοπός της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ορίστηκε η συμβολή αυτών στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά (άρθρο 1). Βασικοί συντελεστές για την επίτευξη του σκοπού αυτού αποτέλεσαν η κατάρτιση και προσωπικότητα των εκπαιδευτικών, τα άρθρα και με εσωτερική συνοχή αναλυτικά προγράμματα, τα σύγχρονα διδακτικά βιβλία και μέσα διδασκαλίας, οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις μαθητών και εκπαιδευτικών και όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη λειτουργία των σχολείων (άρθρο 1, παρ. 2 και 3).³⁶⁰

Επιπλέον, καθιερώθηκε η δημοτική γλώσσα ως γλώσσα διδασκαλίας και των βιβλίων μαθητών και εκπαιδευτικών, όπως διαμορφώνεται από το λαό και τη δόκιμη λογοτεχνία, χωρίς την

αυτούσια μεταφορά ξένων λέξεων (άρθρο 1, παρ. 4). Σύμφωνα με τον νόμο, η γενική εκπαίδευση διαρθρώθηκε σε Πρωτοβάθμια (Νηπιαγωγεία-Δημοτικά) και Δευτεροβάθμια (Γυμνάσια, Λύκεια και Τεχνικές-Επαγγελματικές σχολές). Επιπλέον προβλεπόταν η δωρεάν εκπαίδευση, η υποχρεωτική φοίτηση στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο, η συνεκπαίδευση των δυο φύλων, η δωρεάν χορήγηση βιβλίων στους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς και η αντιμετώπιση των δαπανών λειτουργίας των σχολείων με κρατικές επιχορηγήσεις προς την τοπική αυτοδιοίκηση, για διάθεση και διαχείριση των σχετικών πιστώσεων (άρθρο 2, παρ 1-8).³⁶¹

Για την προσχολική αγωγή ρυθμίστηκε η παροχή της σε νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν ως ανεξάρτητα ή μέσα σε παιδικά κέντρα, τα οποία ανήκαν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Η φοίτηση καθορίστηκε διετής με ηλικία νηπίων 3,5-5,5 ετών, καθώς επίσης και προαιρετική, που μπορούσε να γίνει υποχρεωτική σταδιακά και κατά περιοχές της χώρας, που ορίζονταν με κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Υγείας-Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Οικονομικών. Επιπλέον, λήφθηκαν μέτρα για την οργανικότητα των ανεξάρτητων νηπιαγωγείων ανάλογα με τον αριθμό των νηπίων, και όρισε ως μονοθέσια τα νηπιαγωγεία με 7-30 νήπια και ως διθέσια εκείνα με 31-60 νήπια. Τα νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν μέσα σε παιδικά κέντρα μπορούσαν να είναι μονοθέσια ή πολυθέσια, ανάλογα με τον αριθμό των νηπίων που φοιτούσαν σε αυτά και με βάση την αντιστοιχία: μια θέση νηπιαγωγού ανά 30 νήπια (άρθρο 3). Στο ίδιο άρθρο ορίστηκε και ο σκοπός του νηπιαγωγείου, που ήταν να βοηθήσει τα νήπια να αναπτυχθούν σωματικά, συναισθηματικά, νοητικά και κοινωνικά μέσα στα πλαίσια που ορίζει ο ευρύτερος σκοπός της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (άρθρο 3).³⁶²

Για τη Δημοτική Εκπαίδευση, ο νόμος προέβλεπε φοίτηση εξαετή και εισαγωγή στο Γυμνάσιο χωρίς εξετάσεις. Ως σκοπός του Δημοτικού σχολείου ορίστηκε η πολύπλευρη πνευματική και σωματική ανάπτυξη των μαθητών μέσα στα πλαίσια που όριζε ο ευρύτερος σκοπός της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Επιπλέον, ως προς την οργανικότητα, τα

Δημοτικά σχολεία, ανάλογα με τον αριθμό των οργανικών θέσεων των δασκάλων ήταν 1/θέσια έως 6/θέσια ή 12/θέσια, με εξαίρεση τη λειτουργία 7/θέσιων έως 11/θέσιων, όταν το επέβαλλε ο αριθμός των μαθητών, οι διατιθέμενοι χώροι διδασκαλίας και οι αποστάσεις μεταξύ των σχολείων. Η οργανικότητά τους προσδιοριζόταν από την αναλογία 25 μαθητών προς 1 δάσκαλο για τα 1/θέσια και 2/θέσια και για τα λοιπά 30 μαθητών προς 1 δάσκαλο. Παράλληλα, θεσμοθετήθηκε η δυνατότητα ανάθεσης διδασκαλίας μαθημάτων (της Φυσικής Αγωγής, της Μουσικής, των Ξένων Γλωσσών και των Καλλιτεχνικών) σε καθηγητές της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ή σε άλλους ειδικούς εκπαιδευτικούς (άρθρο 4). Τέλος, για την καλύτερη και αποδοτικότερη διδασκαλία και μάθηση ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σε κάθε σχολείο Εργαστήρια Φυσικής και Χημείας και Σχολικές βιβλιοθήκες (άρθρα 42 και 43).³⁶³

Ακόμη, ιδρύθηκαν Πειραματικά Νηπιαγωγεία και Πειραματικά Δημοτικά Σχολεία στην έδρα κάθε ΠΕΚ (Περιφερειακού Επιμορφωτικού Κέντρου) Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, για την πρακτική παιδαγωγική επιμόρφωση του εκπαιδευτικού προσωπικού και την πειραματική εφαρμογή προγραμμάτων και μεθόδων διδασκαλίας, καθώς και την πειραματική χρήση σχολικών βιβλίων, οπτικοακουστικών και άλλων μέσων εκπαιδευτικής τεχνολογίας. Τα Πρότυπα Σχολεία των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και των Σχολών Νηπιαγωγών μετονομάστηκαν σε Πειραματικά Σχολεία (άρθρο 31).³⁶⁴

Σημαντικότερες ήταν και οι ρυθμίσεις που πάρθηκαν για την ειδική αγωγή. Συγκεκριμένα, προβλέφθηκε Ειδική Αγωγή και Ειδική Επαγγελματική Εκπαίδευση για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τα οποία από οργανικά, ψυχικά ή κοινωνικά αίτια παρουσίαζαν καθυστερήσεις, αναπηρίες ή διαταραχές στη γενικότερη ψυχοσωματική κατάσταση ή στις επιμέρους λειτουργίες τους. Στόχοι της ειδικής αγωγής ήταν η ολόπλευρη και αποτελεσματική ανάπτυξη και αξιοποίηση των δυνατοτήτων και ικανοτήτων ατόμων με ειδικές ανάγκες, η ένταξή τους στην παραγωγική διαδικασία και η αλληλοπαραδοχή τους με το κοινωνικό σύνολο (άρθρο 32).³⁶⁵ Με τον ίδιο νόμο ρυθμίσθηκαν θέματα σχετικά με την οργάνωση της σχολικής ζωής και με τη

λειτουργία μαθητικών κοινοτήτων και σχολικών συνεταιρισμών, με στόχο την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία (άρθρα 45 και 46).³⁶⁶

Πολλά άλλα μέτρα λήφθηκαν σχετικά με την επιμόρφωση και μετεκπαίδευση των Δασκάλων και Νηπιαγωγών, καθώς επίσης και με τη διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, ιδρύθηκαν Περιφερειακά Επιμορφωτικά Κέντρα (ΠΕΚ) για την επιμόρφωση των Δασκάλων και Νηπιαγωγών (άρθρο 28 και 29), λήφθηκε μέριμνα για τη μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών που ήταν πτυχιούχοι ΑΕΙ ή ΤΕΙ στα πλαίσια των μεταπτυχιακών σπουδών των ΑΕΙ (άρθρα 30 και 81), ορίστηκαν τα νέα όργανα διοίκησης των σχολείων (Διευθυντής, Υποδιευθυντής, Σύλλογος Διδασκόντων) (άρθρο 11), καταργήθηκε το ΚΕΜΕ και ιδρύθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (άρθρα 23-27), συστάθηκαν όργανα λαϊκής συμμετοχής, όπως το Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας (άρθρο 48), οι Νομαρχιακές και επαρχιακές επιτροπές παιδείας (άρθρο 49), οι Δημοτικές ή κοινοτικές επιτροπές παιδείας (άρθρο 50), τα Σχολικά συμβούλια (άρθρο 51) και οι Σχολικές επιτροπές (άρθρο 52).³⁶⁷ Ακόμη, συστάθηκαν Γνωμοδοτικά Συμβούλια στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας. Τέτοια ήταν το Συμβούλιο Αβάθμιας Εκπαίδευσης (ΣΠΕ), το Συμβούλιο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (ΣΔΕ) και το Συμβούλιο Ειδικής Αγωγής (ΣΕΑ) (άρθρο 22).³⁶⁸

Τέλος, στους απόφοιτους της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης προσφέρθηκαν διάφοροι σχολικοί δρόμοι, όπως το Γενικό, το Τεχνικο-επαγγελματικό και το Πολυκλαδικό λύκειο, καθώς επίσης και Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές. Η πρόσβαση σε όλους αυτούς τους τύπους σχολείων ήταν ανοιχτή για τους κατόχους απολυτήριου γυμνασίου. Οι απόφοιτοι των τεχνικών επαγγελματικών σχολών οδηγούνταν στην παραγωγή. Ακόμη, οι απόφοιτοι όλων των τύπων σχολείων μπορούσαν να διεκδικήσουν θέση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση συμμετέχοντας στις γενικές εξετάσεις.³⁶⁹

Στα χρόνια που ακολούθησαν, άξια αναφοράς είναι η περίοδος υπουργίας του Αντώνη Τρίτση (1985-1987), ο οποίος προσπάθησε να εφαρμόσει όσα είχαν μέχρι τότε αποφασιστεί για την

εκπαίδευση. Ο Α. Τρίτσης ξεκίνησε διάλογο με τους εκπαιδευτικούς, τους γονείς και τους μαθητές, επιδιώκοντας, με τη συνεργασία κοινωνικών και επιστημονικών φορέων που σχετίζονταν με την εκπαίδευση, να αρθρώσει ένα ολοκληρωμένο *περί παιδείας πρόταγμα*. Οι πρωτοβουλίες του προκάλεσαν αντιδράσεις, κυρίως επειδή τέθηκε το θέμα περί εκκλησιαστικής περιουσίας. Οι απεργιακές κινητοποιήσεις εκπαιδευτικών, οι οποίοι αντιδρούσαν στην επαναφορά της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού τους έργου, εξανάγκασαν τον Α. Τρίτση να παραιτηθεί, αφήνοντας τις προσπάθειές του στη μέση.³⁷⁰

3.12. Η περίοδος 1990-1999

Τον Απρίλιο του 1990 και έπειτα από τρεις αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις (Ιούνιος 1989, Νοέμβριος 1989 και Απρίλιος 1990), ανήλθε στη διακυβέρνηση της χώρας το Κόμμα της Ν. Δημοκρατίας με αρχηγό τον Κ. Μητσοτάκη. Υπουργός Παιδείας ανέλαβε ο Β. Κοντογιαννόπουλος. Το Μάιο του ίδιου έτους ξέσπασε μια από τις μεγαλύτερες αναταράξεις στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης (απεργίες, συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις εκπαιδευτικών, απειλή καταλήψεων εξεταστικών κέντρων, αναβολή για ένα μήνα των Γενικών Εξετάσεων) με φόντο την εκφρασμένη διάθεση της κυβέρνησης για επιβολή³⁷¹

Με τα Προεδρικά Διατάγματα (Π.Δ). 390/1990 «Οργάνωση και λειτουργία των δημοτικών σχολείων», 392/1990 «Οργάνωση και λειτουργία Λυκείων» και 393/1990 «Οργάνωση και λειτουργία γυμνασίων» του Β. Κοντογιαννόπουλου, προβλεπόταν να δοθεί μια συντηρητική όψη στην Ελληνική εκπαίδευση. Επαναφέρθηκε η αριθμητική βαθμολογία και καθιερώθηκαν γραπτές ανακεφαλαιωτικές εξετάσεις για τις δυο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού και τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου. Επιπλέον, καθιερώθηκαν οι μονάδες παιδαγωγικού ελέγχου, ανάλογα με τις οποίες χαρακτηριζόταν η διαγωγή των μαθητών.³⁷² Λήφθηκαν μέτρα σχετικά με τη συμπεριφορά και την εμφάνιση των μαθητών στο σχολείο. Η δημοσίευση των ΠΔ αυτών απαντήθηκε από τους μαθητές και εκπαιδευτικούς με καταλήψεις των σχολείων σε πολλές

περιοχές της Ελλάδος. Ο Β. Κοντογιαννόπουλος παραιτήθηκε και στη θέση του διορίστηκε ο Γεώργιος Σουφλιάς, ο οποίος ανακοίνωσε ότι τα ΠΔ δεν θα ισχύσουν και θα συζητηθούν εξ αρχής ως προς το περιεχόμενό τους.³⁷³

Ύστερα από τη μεγάλη κρίση, που συντάραξε τα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας, το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε μια σειρά διαταγμάτων για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθώς επίσης και για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.

Συγκεκριμένα, τα ΠΔ συνοψίζονται ως εξής³⁷⁴

- ΠΔ 462/91 «Αξιολόγηση και ενισχυτική διδασκαλία μαθητών Δημοτικού Σχολείου»: Επαναφέρθηκαν οι γραπτές προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις για την Ε΄ και ΣΤ΄ τάξη του δημοτικού και για το γυμνάσιο.
- ΠΔ 429/91 «Αξιολόγηση και ενισχυτική διδασκαλία μαθητών γυμνασίου»: Εφαρμόστηκε το μέτρο της ενισχυτικής διδασκαλίας για τους αδύνατους μαθητές στα Δημοτικά και στα Γυμνάσια
- Ν. 1946/91, ΥΠΕΠΘ Γ1/1152/24-9-91, Γ2/5548/7-10-92, Γ2/2352/28-493, Γ2/6799/8-9-95, Γ1/473/29-3-1996: Ξεκίνησε η προσπάθεια εφαρμογής των Προαιρετικών Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (ΠΕΠ), τα οποία κατοχυρώθηκαν θεσμικά στις αρχές της δεκαετίας του '90, προγράμματα μικρής ή μεγάλης διάρκειας τα οποία μπορούσαν να αναπτυχθούν και πέρα από το πλαίσιο της σχολικής μονάδας (συνεργασία σχολείων, σχολικά δίκτυα). Οι παραπάνω διατάξεις αφορούσαν την εφαρμογή τέτοιου είδους προγραμμάτων αναφορικά με την περιβαλλοντική αγωγή.
- Ομοίως με τα παραπάνω λήφθηκαν μέτρα και για την αγωγή υγείας (ΥΠΕΠΘ Γ2/4867) και για τη αγωγή του καταναλωτή (ΠΔ 35/1991) κ.ά.
- Νόμος 2043/92 «Εποπτεία και Διοίκηση της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης»: Καθορίστηκαν οι όροι επιλογής των διευθυντών και των προϊσταμένων των διευθυντών εκπαίδευσης και η μονιμοποίησή τους.
- ΠΔ 250/92 «Ρύθμιση θεμάτων υποχρεωτικής επιμόρφωσης και θεμάτων λειτουργίας των περιφερειακών επιμορφωτικών κέντρων (ΠΕΚ)» και η Υπουργική απόφαση 2047171/3557/0022: Καθορίστηκε ο αριθμός των ΠΕΚ, το διδακτικό και διοικητικό προσωπικό, το ύψος της αποζημίωσής τους, το δικαίωμα συμμετοχής και τη διαδικασία πρόσκλησης στην αντίστοιχη επιμόρφωση, το πρόγραμμα μαθημάτων της εισαγωγικής και της περιοδικής επιμόρφωσης, τις εργασίες, τις υποδειγματικές διδασκαλίες, τις

εξετάσεις, τις υποχρεώσεις, τα πιστοποιητικά επιμόρφωσης κ.ά. Τα πιστοποιητικά επιμόρφωσης θεωρούνταν προσόν διορισμού.

- 2009/92 «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΟΣΕΕΚ) και άλλες διατάξεις»: Καθιερώθηκε το ΟΣΕΕΚ, ιδρύθηκε ο Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΟΕΕΚ), οργανώθηκαν και λειτούργησαν τα Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ), δημόσια και ιδιωτικά. Τα ΙΕΚ δεν εντάσσονταν στο εκπαιδευτικό σύστημα και στην εκπαιδευτική βαθμίδα.
- 2083/92: έγινε η πρώτη απόπειρα θεσμοθέτησης συστήματος αξιολόγησης των Πανεπιστημίων στην Ελλάδα. Προβλεπόταν η σύσταση «Επιτροπής Αξιολόγησης του Έργου των Πανεπιστημίων» στο Υπουργείο Παιδείας. Η επιτροπή δεν συγκροτήθηκε ποτέ, γιατί η ρύθμιση αυτή ήταν αντίθετη στις ιδεολογίες των Πρυτάνεων των Πανεπιστημίων. Ακόμη, υπήρχε η διάθεση να επιτραπεί η λειτουργία ιδιωτικών Πανεπιστημίων.
- 320/93 «Αξιολόγηση των Εκπαιδευτικών και του εκπαιδευτικού Έργου στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση»: Επιχειρήθηκε να ενεργοποιηθεί αυτό το Π.Δ., που προέβλεπε την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών, γεγονός που προσέκρουσε στην οξύτατη αντίθεση των εκπαιδευτικών.

Το 1992, ύστερα από την παραίτηση του Υπουργού Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλου, νέος Υπουργός τοποθετήθηκε ο Γ. Σουφλιάς, ο οποίος επιχείρησε εκ νέου ένα εθνικό διάλογο για την Παιδεία.³⁷⁵

Ορισμένες από τις βασικότερες πρωτοβουλίες που λήφθηκαν το 1992 ήταν η καθιέρωση ενιαίου προγράμματος στο Δημοτικό σχολείο και το Γυμνάσιο, ώστε να μπορέσει να γεφυρωθεί το χάσμα που υπήρχε με τα κενά και τις επικαλύψεις της ύλης. Τον ίδιο χρόνο καθιερώθηκε ως υποχρεωτικό το μάθημα των Αγγλικών από τη Δ' τάξη του Δημοτικού σχολείου και η

διδασκαλία και δευτέρας ξένης γλώσσας από την Α' τάξη Γυμνασίου³⁷⁶ (ίσχυσε για πρώτη φορά το σχολικό έτος 1993-1994).³⁷⁷

Επιπλέον, ανατέθηκε στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο η επεξεργασία νέων αναλυτικών προγραμμάτων, με σκοπό την αναμόρφωση και των εκσυγχρονισμό τους, και ο εμπλουτισμός των σχολικών βιβλίων με νέες γνώσεις και καινούρια γνωστικά στοιχεία.³⁷⁸

Την εποχή αυτή άρχισε να κερδίζει έδαφος η αντίληψη της χρηστικότητας του πολλαπλού βιβλίου, και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο προχώρησε στην έγκριση, μετά από διαγωνισμό, της χρησιμοποίησης περισσότερων από ένα βιβλίων ανά μάθημα, από τα οποία ο εκπαιδευτικός επέλεγε ποιο θα διδάξει. Επιπλέον, για μια φορά ακόμα επανήλθε το θέμα της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών και υπεύθυνοι ορίστηκαν οι σχολικοί σύμβουλοι και οι διευθυντές των σχολικών μονάδων. Για την καλύτερη κατάρτιση των εκπαιδευτικών, με το νόμο 2009/1992, καθιερώθηκε η υποχρεωτική τους επιμόρφωση, διάρκειας 3 μηνών. Το παραπάνω έργο ανέλαβαν τα Π.Ε.Κ. (Περιφερειακά Επιμορφωτικά Κέντρα).³⁷⁹

Τον Οκτώβριο του 1993 επανήλθε το ΠΑΣΟΚ στην Κυβέρνηση, με Υπουργό Παιδείας τον Δ. Φατούρο, ενώ από το φθινόπωρο του 1994 τη θέση αυτή κατέλαβε ο Γ. Παπανδρέου. Το 1994 εγκρίθηκε το Β' Κοινοτικό πλαίσιο στήριξης, σύμφωνα με το οποίο περίπου 704 δις δραχμές θα δίνονταν στην ελληνική εκπαίδευση για τα επόμενα 5 χρόνια.³⁸⁰

Το Νοέμβριο του ίδιου έτους (1994) ανεστάλη το ΠΔ για την αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου των εκπαιδευτικών και αναγγέλθηκε η αναμόρφωσή του. Επίσης, με τροποποίηση των διατάξεων του ΠΔ 250/92 καταργήθηκαν μερικώς οι διαδικασίες βαθμολόγησης και κατάταξης των εκπαιδευτικών στην επιμόρφωση (ΠΕΚ). Παράλληλα, έγινες τροποποιήσεις στο θέμα της αξιολόγησης των μαθητών στα δημοτικά και τα γυμνάσια, με το ΠΔ 409/94, σύμφωνα με το οποίο στο νέο σύστημα αξιολόγησης περιλαμβάνονταν γραπτές ανακεφαλαιωτικές εξετάσεις τον Ιούνιο, ωριαίες υποχρεωτικές γραπτές δοκιμασίες, τεστ ολιγόλεπτα, συνθετικές δημιουργικές

εργασίες και περιγραφική αξιολόγηση. Τέλος προτάθηκε νέο σύστημα πρόσβασης στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, το οποίο δεν εφαρμόστηκε τελικά.³⁸¹

Άλλα νομοθετικά μέτρα ήταν ο νόμος 2333/95, με τον οποίο θεσμοθετήθηκε η Εθνική Διακομματική Επιτροπή Παιδείας, ο νόμος 2327/95, με τον οποίο ιδρύθηκε το Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας (ΕΣΥΠ), το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (ΚΕΕ) και το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων και ο νόμος 2413/96, με τον οποίο ρυθμίστηκαν θέματα Ελληνικής Παιδείας στο εξωτερικό.³⁸² Εν τω μεταξύ, το Φεβρουάριο του 1995 ο Γ. Παπανδρέου είχε εξαγγείλει την αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος με την εκχώρηση αρμοδιοτήτων στην τοπική αυτοδιοίκηση. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν οδήγησαν στην απόφαση να μην υλοποιηθούν οι εξαγγελίες.³⁸³

Το 1996, μετά την παραίτηση του Α. Παπανδρέου από τη θέση του Πρωθυπουργού της χώρας, ανέλαβε τη διακυβέρνηση ο Κ. Σημίτης. Υπουργός Παιδείας τοποθετήθηκε ο Γ. Αρσένης.³⁸⁴

Την περίοδο αυτή παρατηρείται η επιχείρηση αναίρεσης των εκπαιδευτικών μέτρων από την ίδια πολιτική παράταξη που τα είχε καθιερώσει. Έτσι ο Γ. Αρσένης παρέπεμψε «στις ελληνικές καλένδες» το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο του προκατόχου του και πολλές άλλες πρωτοβουλίες.³⁸⁵

Το 1997 υπέβαλλε προς ψήφιση στη Βουλή σχέδια νόμου, τα οποία και ψηφίστηκαν, αποτελώντας τους γνωστούς νόμους 2525/1997 και 2640/1998.

Ειδικότερα ο νόμος 2525 «Ενιαίο λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στη Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις»³⁸⁶ προέβλεπε την ίδρυση ολοήμερων νηπιαγωγείων για την διευκόλυνση των εργαζομένων μελών μιας οικογένειας. Τα ολοήμερα νηπιαγωγεία λειτουργούσαν 8 τουλάχιστον ώρες ημερησίως, με την απασχόληση 2 τουλάχιστον νηπιαγωγών κατά σχολείο. Σκοπός του ολοήμερου νηπιαγωγείου ήταν η αναβάθμιση της προσχολικής αγωγής και η ολοκληρωμένη προετοιμασία των νηπίων για

το δημοτικό σχολείο, η ενίσχυση του ρόλου της κρατικής μέριμνας με στόχο την μείωση των μορφωτικών και κοινωνικών διακρίσεων και η εξυπηρέτηση των εργαζόμενων γονέων.³⁸⁷

Ομοίως, καθιερώθηκε ολοήμερο Δημοτικό σχολείο, με σκοπό την υποχρεωτική εφαρμογή του οικείου προγράμματος διδασκαλίας μαθημάτων, την προαιρετική εφαρμογή προγραμμάτων μελέτης των μαθημάτων της επόμενης ημέρας και προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης και την προαιρετική εφαρμογή προγραμμάτων ενισχυτικής διδασκαλίας σε μαθητές που είχαν μαθησιακές δυσκολίες. Στα προαιρετικά προγράμματα μελέτης των μαθητών της επόμενης μέρας και δημιουργικής απασχόλησης μπορούσαν να συμμετάσχουν κατά προτίμηση οι μαθητές εκείνοι των οποίων οι γονείς ήταν εργαζόμενοι, ενώ στα προγράμματα ενισχυτικής διδασκαλίας συμμετείχαν όσοι μαθητές είχαν μαθησιακές δυσκολίες και αφού αυτό είχε διαπιστωθεί από το σύλλογο διδασκόντων των σχολείων τους. Για τα ολοήμερα Δημοτικά σχολεία προσελήφθησαν αναπληρωτές καθηγητές πλήρους ή μειωμένου ωραρίου, ή μόνιμοι εκπαιδευτικοί που υπηρετούσαν στο σχολείο που λειτουργούσε το ολοήμερο, ή σε γειτονικό σχολείο.³⁸⁸ Επιπλέον, με το νόμο 2525 προβλεπόταν η συγγραφή των νέων σχολικών βιβλίων με βάση τα αναλυτικά προγράμματα και τα προγράμματα σπουδών. Καθιερώθηκε η εισαγωγή περισσότερων του ενός σχολικών βιβλίων για κάθε μάθημα, όταν κρινόταν κάτι τέτοιο απαραίτητο. Η συγγραφή τους γινόταν είτε με προκήρυξη διαγωνισμού, είτε με ανάθεση σε έναν ή περισσότερους συγγραφείς.³⁸⁹

Η μεταρρύθμιση Αρσένη με το βασικό νόμο 2525, επέφερε και άλλες αλλαγές στα εκπαιδευτικά δρώμενα. Στα γυμνάσια ανανεώθηκαν τα βιβλία και εφαρμόστηκαν νέες μέθοδοι διδασκαλίας. Επίσης, άλλαξε ο τρόπος διορισμού των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης με την κατάργηση της επετηρίδας, η οποία έκλεισε οριστικά την 31/12/1997 και καθιερώθηκε νέο σύστημα πρόσληψης εκπαιδευτικών μέσω εξετάσεων, η ευθύνη των οποίων ανατέθηκε στο Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ).³⁹⁰

Για τους εκπαιδευτικούς που ήταν γραμμένοι στην επετηρίδα αλλά δεν επιθυμούσαν να λάβουν μέρος στο διαγωνισμό, προβλέφθηκε μεταβατικό στάδιο 5 ετών, με το οποίο ένα ποσοστό εκπαιδευτικών θα διορίζεται με βάση την επετηρίδα. Ακόμη, ιδρύθηκαν Σχολεία δεύτερης Ευκαιρίας, για όσους ήταν άνω των 18 και δεν είχαν ολοκληρώσει την εννιάχρονη υποχρεωτική φοίτηση και θεσμοθετήθηκε ένας τύπος Λυκείου, του Ενιαίου. Τροποποιήθηκε το σύστημα των εισαγωγικών εξετάσεων, με την κατάργηση των Γενικών εξετάσεων και των ειδικών ποσοστών εισαγωγής στα ΤΕΙ των αποφοίτων των Τεχνικο-Επαγγελματικών, Ενιαίων Πολυκλαδικών και Εσπερινών Λυκείων, και καθιερώθηκε ο θεσμός του Εθνικού Απολυτηρίου, ο βαθμός του οποίου προκύπτει από τους μέσους όρους των μαθημάτων της Β' και Γ' Λυκείου και τις επιδόσεις σε γραπτές εξετάσεις στο τέλος κάθε σχολικού έτους σε νέο σύστημα κοινών πανελλήνιων εξετάσεων. Αξιοσημείωτες ρυθμίσεις ήταν αυτές που πρόβλεπαν να δοθεί η δυνατότητα σε αποφοίτους λυκείου να γραφτούν χωρίς εξετάσεις στο Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, να ιδρυθεί το Εθνικό Κέντρο Συμβουλευτικής και Επαγγελματικού Προσανατολισμού, να καθιερωθεί το Πιστοποιητικό Παιδαγωγικής και Διδακτικής Επάρκειας και να αναβαθμιστεί η Τεχνικο-επαγγελματική Εκπαίδευση (Ν. 2640/98).³⁹¹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι η αναδίφηση στα γεγονότα του παρελθόντος και η γνώση της εξέλιξης και των αλλαγών των παιδαγωγικών θεωριών και αξιών, στη διάρκεια των αιώνων, μας βοηθούν, αφενός να κατανοήσουμε καλύτερα τη σύγχρονη πραγματικότητα, αφετέρου να προβλέψουμε και να προγραμματίσουμε πιο σωστά τις επιδιώξεις-κατευθύνσεις για το μέλλον.

³⁹² Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ακολουθούν ως ένα βαθμό την πορεία των εκπαιδευτικών και πολιτικών πραγμάτων. Ο εκπαιδευτικός προβληματισμός, γύρω από τα εκπαιδευτικά

ελληνικά δρώμενα, στην έκταση που είναι δυνατή μια διαχρονική ανίχνευση και ανάλυση, υπήρξε θέμα έντονου ενδιαφέροντος και εξακολουθεί να καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση περισσότερο σε θεωρητικό και λιγότερο σε πρακτικό επίπεδο. Το ενδιαφέρον αυτό απαντάται σε πολλά επίπεδα: πολιτικό-διοικητικό, πνευματική ηγεσία, πανεπιστημιακή κοινότητα, οργανώσεις εκπαιδευτικών λειτουργών όλων των βαθμίδων, καλύπτοντας ότι αποκαλείται «κοινωνικός περίγυρος». Διαχέεται σε όλα τα επίπεδα, όπου σχεδιάζεται, διαμορφώνεται, χαράσσεται και εφαρμόζεται η εκπαιδευτική πολιτική. Αγκαλιάζει την ελληνική κοινωνία που υφίσταται τις επιδράσεις της.³⁹³

Ποικίλες ήταν οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν στη Νεοελληνική εκπαίδευση, κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα, αλλά πολλές ήταν και οι προσπάθειες για εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που δεν υλοποιήθηκαν. Κάθε προσπάθεια μεταρρύθμισης ήταν αποτέλεσμα έντονων και επιτακτικών αξιώσεων και δυναμικών κινητοποιήσεων του πνευματικού κόσμου, και κυρίως των εκπαιδευτικών της εποχής. Ταυτόχρονα, διαπιστώνεται ότι οι εκάστοτε προτεινόμενες εκπαιδευτικές αλλαγές, που περιλάμβαναν ένα ευρύ φάσμα εκπαιδευτικών ζητημάτων, καθένα από τα οποία αξίωνε την αναγόρευση, νομιμοποίηση και εδραίωσή του ως εκπαιδευτική πραγματικότητα, ελάχιστα συνέβαλαν στην ουσιαστική εναρμόνιση των πολιτισμικών επιλογών της εποχής με τις ιδιότυπες ανάγκες του Νεοέλληνα, ακόμη δε και με τα ενδομύχια ειδολογικά πανανθρώπινα του χαρακτηριστικά, δηλαδή η επικοινωνία και η αυτόβουλη δραστηριότητα, που θα τον αναδείκνυαν σε ολοκληρωμένη προσωπικότητα και πεπαιδευμένη οντότητα του καιρού.³⁹⁴

Σε πολλές περιπτώσεις κατά τη διάρκεια των δύο αιώνων ήταν παντελώς ανέγγιχτη από τις εκάστοτε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις η μια ειδολογική ιδιότητα του νεοέλληνα ανθρώπου, η αυτόβουλη δραστηριότητα, βάσει της οποίας θα μπορούσε να αναδειχθεί σε οντότητα ικανή να αυτοδιαμορφωθεί και να εξελιχθεί σε πρόσωπο με ωριμότητα, η οποία συμμετέχει ενεργώς και συνδιαμορφώνει το κοινωνικό γίγνεσθαι, μη αποδεχόμενη πολιτικά προτάγματα πριν ελεγχθεί

δια της κριτικής η ευστάθειά τους και ανεπηρέαστη από εξωτερικές υποδείξεις και χειραγώγηση.

395

Κανείς δεν θα έπρεπε να υποτιμήσει, βέβαια, και τα επιτευχθέντα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Οι ποσοτικές αλλαγές που επήλθαν, το άνοιγμα δηλαδή των σχολείων σε όλους τους μαθητές της χώρας ανεξάρτητα από κοινωνική καταγωγή και φυλετική προέλευση, οι δομικές αλλαγές των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και βαθμίδων, οι μεθοδολογικές αλλαγές στη μετάδοση της γνώσης δεν συνιστούν επιτεύγματα ανάξια λόγου. Επιπλέον, η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και η ανάπτυξη της τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης, αποτελούν κατακτήσεις άξιες αναφοράς.³⁹⁶

Επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση των εκπαιδευτικών δρώμενων του 19^{ου} και του 20ού αιώνα, καταλήγω στις ακόλουθες εκτιμήσεις.

Η ανάπτυξη που γνώρισε η ελληνική εκπαίδευση και παιδεία στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα φαίνεται πως σταμάτησε στο 1821 εξαιτίας της αφοσίωσης όλων στον ιερό απελευθερωτικό αγώνα για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Παρόλα αυτά ο ελληνικός λαός δεν φαίνεται να παραγκωνίζει τη σημασία της εκπαίδευσης των νέων.³⁹⁷

Ο Καποδίστριας παρέλαβε μια ουσιαστικά ανύπαρκτη εκπαίδευση, ενώ κλήθηκε να θέσει τον αναγεννητικό θεμέλιο λίθο της ελληνικής παιδείας. Η εκπαιδευτική του δράση αποδεικνύεται πλήρως εναρμονισμένη με την πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής του. Προσανατολίσθηκε προς την ανόρθωση κυρίως της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με στόχο την παροχή χρήσιμης στοιχειώδους γνώσης στις πλατιές λαϊκές μάζες και, μέσω της επαγγελματικής εκπαίδευσης, να προετοιμάσει τους νέους για την παραγωγική διαδικασία. Προτεραιότητά του ήταν η ίδρυση σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης, που θα βοηθούσαν το λαό να υψωθεί πνευματικά, ηθικά και βιοτικά, στις δύσκολες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του νεοσύστατου κράτους. Για το λόγο αυτό κατηγορήθηκε ότι εχθρευόταν τα σχολεία της ανώτερης τάξης, τα

γυμνάσια, αλλά κρίνεται ότι οι κατηγορίες αυτές ήταν άδικες, αφού δημιούργησε τις προϋποθέσεις και την υποδομή για την επέκταση του εκπαιδευτικού οικοδομήματος μέχρι και την ανώτατη βαθμίδα, αφού δεν έλειψαν οι προσπάθειές του για την ίδρυση πανεπιστημίου στην Ηπειρωτική Ελλάδα.³⁹⁸

Κατά την οθωνική περίοδο και γενικότερα στη μεταπελευθερωτική κοινωνία του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, οικοδομήθηκε ένα εκπαιδευτικό σύστημα ξένο προς την ιδιοσυστασία και τις πραγματικές ανάγκες του λαού. Οι Βαυαροί επηρεασμένοι από το κλασικιστικό ιδεώδες, αγνόησαν τη σημασία εγκαθίδρυσης μιας πλατειάς λαϊκής παιδείας με πρακτικό προσανατολισμό. Έδωσαν προτεραιότητα στη μέση εκπαίδευση, με αποκλειστική κατεύθυνση τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τον καθαρουμενισμισμό και τον συντηρητισμό. Επιπλέον έδωσαν προτεραιότητα στη μέση εκπαίδευση και στο Πανεπιστήμιο, για να εκπαιδεύσουν το στελεχιακό δυναμικό, που θα επάνδρωνε μια γραφειοκρατική διοικητική μηχανή και να διαμορφώσουν μια επιστημονική-πνευματική ελίτ που θα καθοδηγούσε το λαό και θα τον πλαισίωνε ιδεολογικά.

Στη διάρκεια των 50 ετών της βασιλείας του Γεωργίου Α' (1863-1913) η εκπαίδευση της χώρας εξακολούθησε σε γενικές γραμμές να παραμένει προσκολλημένη στο Βαυαρικό σύστημα. Μέχρι το 1880 το κλίμα της στασιμότητας και της διάψευσης των ελπίδων δεν επιτρέπει καμία ουσιαστική μεταβολή στον εκπαιδευτικό χάρτη της Ελλάδας. Η εκπαιδευτική αποσύνθεση της εποχής οφειλόταν, κατά κύριο λόγο, στην αγραμματοσύνη πολλών δασκάλων, στην ανεπάρκεια υλικοτεχνικής υποδομής και στην απουσία εσωτερικής οργανώσεως της σχολικής εργασίας.

Η εμφανής αδυναμία της πολιτείας να διαμορφώσει μια στρατηγική αντιμετώπισης της κρίσης, έδωσε την ώθηση σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες να αναλάβουν την αναμόρφωση της δεινής εκπαιδευτικής κατάστασης. Η ίδρυση συλλόγων για την αναγέννηση της εκπαίδευσης και η ενεργή συμβολή τους στα εκπαιδευτικά δρώμενα, αφύπνισε την ελληνική πολιτεία, με αποτέλεσμα τη δεκαετία 1870-1880 να εκδηλωθεί κινητικότητα και να ενεργοποιηθούν

ζυμώσεις για βελτίωση της εκπαίδευσης. Παρόλο που τα νομοσχέδια της δεκαετίας αυτής δεν ψηφίσθηκαν, αποτέλεσαν ρηξικέλευθα εκπαιδευτικά εγχειρήματα, καθώς κατέστησαν εμφανή την κρισιμότητα του προβλήματος, εισάγοντας έτσι την ελληνική εκπαίδευση στη γονιμότερη περίοδο της τον 19^ο αιώνα, την τελευταία 20ετία του αιώνα αυτού.

Ο εκπαιδευτικός χάρτης της Ελλάδας άρχισε να αλλάζει γύρω στα 1880. Η νομοθετική δραστηριότητα αποτέλεσε απαρχή εκδήλωσης της «αστικής οπτικής» στην ελληνική εκπαίδευση, καθώς σταδιακά δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μια αυξανόμενη διεύρυνση του σχολικού μηχανισμού, ώστε αυτός να διεισδύσει σε όλη την Επικράτεια και να διασφαλιστεί έτσι η μόρφωση σε όλες τις πληθυσμιακές ομάδες. Αυτή, όμως, η πρώτη προσπάθεια για μια «αστική» εκπαιδευτική μεταρρύθμιση συνάντησε μεγάλες δυσκολίες στη σχολική πράξη. Η νέα μέθοδος διδασκαλίας, η συνδιδασκτική, η οποία διαδέχτηκε την αλληλοδιδασκτική, ήταν άγνωστη στη μεγάλη πλειοψηφία των δασκάλων, τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας σπάνιζαν, η κατάσταση των διδασκτριών ήταν οικτρή και η κοινωνική και μισθολογική θέση των δασκάλων απελπιστική. Η κρίση επιδεινώθηκε με την αναστάτωση που επέφερε η έκδοση του βιβλίου του Γ. Ψυχάρη «Το ταξίδι μου», με το οποίο κορυφώθηκε η διαμάχη με επίκεντρο το γλωσσικό ζήτημα, που από αιώνες ταλανίζει την ελληνική κοινωνία.

Το τρικουπικό εκσυγχρονιστικό πνεύμα βρήκε την ολοκληρωμένη του έκφραση στην παιδεία, με την κατάθεση στη Βουλή το 1889 σειράς νομοσχεδίων, τα οποία λόγω της ευστοχίας με την οποία αντιμετώπιζαν τα κρίσιμα εκπαιδευτικά προβλήματα της εποχής και παρότι δεν ψηφίσθηκαν στη Βουλή, εξαιτίας των αντιδράσεων που προκάλεσαν, έχουν μια ξεχωριστή σημασία στην ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης.

Η νομοθετική δραστηριότητα της δεκαετίας 1880-1890 θα καταλήξει στον Νόμο ΒΤΜΘ΄ του 1895, που διαδέχτηκε τον νόμο του 1834. Το περιεχόμενο του νέου νόμου ανταποκρίθηκε στη λογική της «αστικής οπτικής» της εκπαίδευσης, καθώς προβλέφθηκε η γενίκευση της δημοτικής λαϊκής παιδείας, ώστε αυτή να συμπεριλάβει το σύνολο του πληθυσμού. Ο Νόμος

αυτός έγινε ο καταστατικός χάρτης της δημοτικής εκπαίδευσης μέχρι το 1929 και αποτέλεσε σημαντικό σταθμό για τη νεοελληνική δημοτική εκπαίδευση.

Τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα και η πρώτη δεκαπενταετία του 20ού, συνιστούν μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες και γόνιμες περιόδους της νεοελληνικής ιστορίας. Η κοινωνική και πνευματική ζωή της χώρας σημαδεύεται ανεξίτηλα από το δυναμισμό του γλωσσικού κινήματος, που ενώνεται αυτά τα χρόνια με το αίτημα για την εκπαιδευτική αναγέννηση. Η ενεργοποίηση των ζυμώσεων που προκάλεσε το «ταξίδι» του Ψυχάρη αρχίζει να αποδίδει καρπούς. Η λογοτεχνική και πνευματική διεργασία της περιόδου συντελεί στην σταδιακή ωρίμανση της κοινωνίας και στη δημιουργία των αναγκαίων όρων για τον κλονισμό του αρχαϊστικού ιδανικού.

399

Παράλληλα, η ιδέα του δημοτικισμού κατακτά έδαφος, από τις γλωσσικές εξελίξεις, αλλά και ευρύτερα από τις πνευματικές και ιδεολογικές ζυμώσεις της εποχής.

Η πρώτη προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στη διάρκεια του νέου αιώνα έγινε το 1913 επί υπουργίας Τσιριμώκου στην Κυβέρνηση Βενιζέλου. Τα μη ψηφισθέντα νομοσχέδια - εξαιτίας των αντιδράσεων που προκάλεσαν - επισήμαναν τα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης από το 1834 και έπειτα, όπως ο ψευτοκλασικισμός, η έλλειψη πρακτικού προσανατολισμού, η μονολιθικότητα, η αδυναμία καθιέρωσης λαϊκής παιδείας, οι ελλείψεις των σχολείων, η υποβαθμισμένη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, η αυταρχική διοίκηση. Η αδιαμφισβήτητη καινοτομία των νομοσχεδίων ήταν η πρόταση για ελεύθερη κάθετη και οριζόντια κινητικότητα σε όλες τις βαθμίδες, καθώς επίσης και η δημιουργία δεύτερου σχολικού δικτύου. Ως μειονέκτημα των νομοσχεδίων διακρίνεται ο ταξικός διαχωρισμός που επιχειρούσαν να περάσουν, καθώς για το Αστικό σχολείο προορίζονταν παιδιά αστικών οικογενειών, ενώ για το γυμνάσιο και το Πανεπιστήμιο παιδιά της άρχουσας τάξης.

Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920 δέχτηκε και αυτή, όπως οι προηγούμενες και οι μεταγενέστερες, έντονη κριτική, που γρήγορα προσέλαβε τη μορφή μιας

αμείλικτης ανοιχτής πολεμικής, κυρίως σε ότι αφορούσε τη γλωσσική της διάσταση και τις «σεισμικές» μεταβολές που επέφερε η καθιέρωση της δημοτικής και η κατάργηση της αρχαιοπρεπούς κατεστημένης καθαρεύουσας στο γλωσσικό σχολικό καθεστώς. Επιπλέον, η θεσμοθέτηση των ανώτερων εποπτών θα προσέφερε στους δασκάλους καθοδήγηση στην εφαρμογή της μεταρρύθμισης και γενικότερα στις καθημερινές τους δυσκολίες στην σχολική τάξη.⁴⁰⁰

Ακόμα, η ανάληψη της μισθοδοσίας των δασκάλων αποκλειστικά από την πολιτεία παρείχε στους δασκάλους οικονομική ανεξαρτησία, απαλλάσσοντας ταυτόχρονα τους δήμους από τη δυσβάσταχτη οικονομική επιβάρυνση.⁴⁰¹

Στη διάρκεια του μεσοδιαστήματος 1922-1928 τα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Οι αλληλοδιάδοχες εκπαιδευτικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν από τους 21 Υπουργούς Παιδείας της περιόδου δεν ήταν δυνατόν να παράγουν σοβαρό και ουσιαστικό έργο. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 συνιστά έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το μεταρρυθμιστικό πνεύμα, που χαρακτηρίζει το σύνολο της πολιτικής που εισήχθηκε, είναι εκείνο της ανανέωσης, της ρήξης με τις καθιερωμένες ερβατιανές σχολικές δομές. Πρόθεση των μεταρρυθμίσεων ήταν να τονιστούν τα χαρακτηριστικά της γεωργικής και ευρύτερα της επαγγελματικής εκπαίδευσης, καθώς επίσης και το εκσυγχρονισμένο εκπαιδευτικό σύστημα να αποτελέσει τον κομβικό άξονα συναρμογής της ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης σε κλίμα σταθερότητας και της επίτευξης της εθνικής ολοκλήρωσης.⁴⁰²

Η καθιέρωση δεύτερου σχολικού δικτύου, για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, η αύξηση των ετών φοίτησης στο Δημοτικό (βετές), η συνεκπαίδευση των δύο φύλων, η ίδρυση και λειτουργία ειδικών τάξεων ή σχολείων για παιδιά με ιδιαιτερότητες, καθώς και νυχτερινών σχολείων και η προσπάθεια καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό

και σταδιακά και στη μέση εκπαίδευση, αποτελούν αδιαμφισβήτητα σημαντικότερες εκπαιδευτικές ρυθμίσεις. Όμως, η μεταρρυθμιστική αυτή προσπάθεια υπήρξε σύντομη, αφού με την επόμενη πολιτική αλλαγή στη χώρα και την ανάληψη της εξουσίας από την αντιπολίτευση, καταργήθηκαν οι περισσότερες διατάξεις. Παρόλα αυτά, αξίζει να τονιστεί ότι η μεταρρύθμιση αυτή μειονεκτούσε σε δύο βασικά σημεία, το πρώτο από τα οποία ήταν η απουσία ενός ρεαλιστικού χρονοδιαγράμματος ανάπτυξης και απόδοσης της νομοθεσίας, και το δεύτερο η ανεπαρκής εξασφάλιση των αναγκαίων χρηματοδοτικών πόρων για την οικονομική υποστήριξη της μεταρρυθμιστικής πολιτικής.

Η τριακονταετία που μεσολάβησε από το 1933 μέχρι την επόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης ήταν μια από τις δυσκολότερες περιόδους για τον ελληνισμό, αφού ακολούθησαν πολλές πολιτικές αναταραχές και δικτατορίες, ένας παγκόσμιος πόλεμος, ένας εμφύλιος που δίχασε την Ελλάδα στα δύο και μια δεκαετία και πλέον όπου η χώρα προσπαθούσε να αναγεννηθεί από τις στάχτες της. Στην εκπαίδευση δεν έγινε τίποτα το ουσιαστικό την περίοδο αυτή, με εξαίρεση το 1933, που θεωρείται σταθμός στην εκπαίδευση δασκάλων, καθώς καταργήθηκαν τα Ενιαία Διδασκαλεία και ιδρύθηκαν οι παιδαγωγικές Ακαδημίες, με σκοπό τη μόρφωση των δασκάλων με τις σύγχρονες ανάγκες και τα πορίσματα της παιδαγωγικής επιστήμης, το συμφέρον της εθνικής παιδείας και, τέλος, τις έρευνες και αποφάσεις των μεγάλων πολιτισμένων εθνών.⁴⁰³

Κατά την περίοδο της δικτατορίας καθιερώθηκε ένα αυστηρό, συγκεντρωτικό, ιεραρχικοποιημένο σύστημα διοίκησης και εποπτείας των σχολείων. Στην κορυφή της πυραμίδας, ο Υπουργός Παιδείας (ο ίδιος ο Μεταξάς) είχε τον απόλυτο έλεγχο των εκπαιδευτικών πραγμάτων, ενώ προσανατόλισε την εκπαίδευση προς την υπηρετήση και τη μετάδοση των νέων θεμελιωδών αξιών, που αντικατόπτριζαν τα «εθνικά ιδεώδη» της 4^{ης} Αυγούστου. Παράλληλα, τα σχολικά βιβλία έγιναν κυβερνητικό μονοπώλιο και απηχούσαν τις ιδέες του δικτατορικού καθεστώτος. Η ίδρυση της ΕΟΝ αποσκοπούσε να μεθοδεύσει τη διάδοση

των αρχών του «Νέου Κράτους» και να αποκαταστήσει ένα διάυλο αμεσότητας και ευχερέστερης οικείωσης με την ιδεολογία του καθεστώτος. Τέλος, η σχολική ζωή και η διδακτική εργασία σχεδιάστηκαν με σκοπό να παρεμποδίσουν την ανάπτυξη της ελεύθερης σκέψης και αντίθετα, να διευκολύνουν τη διαμόρφωση συνειδήσεων, με βάση τα ιδεώδη του «Νέου Κράτους».

Η δεκαετία του 1940 είναι ίσως η δυσκολότερη για την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή του ελληνισμού, επομένως και για το χώρο της εκπαίδευσης. Το σχολικό έτος 1940-1941 διήρκεσε μόλις τρεις μήνες, ενώ το επόμενο 20 μέρες. Πολλά σχολικά κτίρια καταστράφηκαν και λεηλατήθηκαν, ενώ πάρα πολλοί εκπαιδευτικοί διώχτηκαν ή και εκτελέστηκαν.⁴⁰⁴

Μετά το τέλος του εμφυλίου, η χώρα μπήκε σε μια δεκαετία με τεράστια οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Ομοίως, η κατάσταση στην εκπαίδευση ήταν αποκαρδιωτική, με το ποσοστό του αναλφαβητισμού να φτάνει στο 1/3 του πληθυσμού. Το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως διαμορφώθηκε την περίοδο αυτή, αποσκοπούσε στο να μετατρέψει το δάσκαλο σε ένα άβουλο ον, το οποίο έπρεπε να μεταδίδει κατά γράμμα ότι υπαγόρευαν τα αναλυτικά προγράμματα χωρίς παρεκκλίσεις. Ταυτόχρονα, τη δεκαετία του '50 επιβάλλεται το πρότυπο του δασκάλου παντογνώστη απέναντι σε ένα μαθητή «νεκρό», ο οποίος καθήκον έχει να αποδέχεται και να αφομοιώνει κάθε γνώση που του παρέχεται από το δάσκαλο. Η πιστή τήρηση όλων των παραπάνω εναπόκειται στον έλεγχο του επιθεωρητή. Ο φόβος της αρνητικής αξιολόγησης και οι συνέπειές της τον είχαν μετατρέψει σε οντότητα έντρομη, εφόσον μόνο κατά την περίοδο 1953-1956 είχαμε 1.300 απολύσεις εκπαιδευτικών για πολιτικούς λόγους.⁴⁰⁵

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1964 επιχείρησε να εκσυγχρονίσει την ελληνική εκπαίδευση, προσπαθώντας να τη συνδέσει με τις πραγματικές ανάγκες του τόπου. Μπορεί να χαρακτηριστεί ως η δυναμικότερη που επιχειρήθηκε ποτέ σε όλη την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, αφού επιχείρησε να μεταρρυθμίσει όλο το εκπαιδευτικό σύστημα, μαζί και τις

τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης. Αποτέλεσε τη συστηματικότερη προσπάθεια να υλοποιηθούν οι στόχοι του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Οι καινοτομίες που εισήγαγε ήταν «σεισμικές» και αξιοσημείωτες, όπως η καθιέρωση της δωρεάν Παιδείας, μέτρο που καταπολέμησε τον αναλφαβητισμό, η θέσπιση του Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου και η αύξηση των ετών φοίτησης των Παιδαγωγικών Ακαδημιών. Επιπλέον ρυθμίσεις που λήφθηκαν ήταν η καθιέρωση της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης (από 6χρονη) και η στροφή του ενδιαφέροντος προς την τεχνικο-επαγγελματική εκπαίδευση κ.ά. Δυστυχώς, όμως η ολοκληρωμένη αυτή πρόταση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης δεν είχε διάρκεια, μόνο μερικούς μήνες, καθώς η «Ιουλιανή αποστασία» κατέρριψε την κυβέρνηση και ανεστάλησαν όσα είχαν αποφασιστεί για την εκπαίδευση.⁴⁰⁶

Κατά την περίοδο της δικτατορίας δεν δόθηκε σημασία στην ποιότητα της εκπαίδευσης. Από τα πρώτα μελήματα των δικτατόρων ήταν ο πλήρης έλεγχος της εκπαίδευσης, με σκοπό να παραμείνουν για πολλά χρόνια στις θέσεις που είχαν καταλάβει δια της βίας. Επινοήθηκαν σειρά αναγκαστικών νόμων για την υλοποίηση του στόχου αυτού. Επιθυμία της χούντας ήταν η δημιουργία ενός νεοερβατιανού, δασκαλοκεντρικού σχολείου, το οποίο θα δημιουργούσε παθητικούς, άβουλους και εξαρτημένους πολίτες, αδύναμους να ασκήσουν κριτική και να αμφισβητήσουν την εξουσία τους. Για τον έλεγχο των δασκάλων τοποθετήθηκαν έμπιστοι επιθεωρητές, χωρίς να πληρούν συνήθως τα επιστημονικά κριτήρια της θέσης που κατέλαβαν, οι οποίοι μετατράπηκαν σε μηχανισμό ελέγχου και δίωξης των εκπαιδευτικών. Παρά τις προσπάθειες για εδραίωση του δικτατορικού καθεστώτος, η πτώση του θα έρθει σύντομα, με πρωτεργάτες σε αυτό το γεγονός την ελληνική εκπαίδευση και νεότητα.⁴⁰⁷

Η μεταρρύθμιση του 1976 απέβλεπε στην άρση των σοβαρών εκπαιδευτικών προβλημάτων που είχε συσσωρεύσει η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας και στη διαμόρφωση εκπαιδευτικής δομής και κατευθύνσεων που να ανταποκρίνονται στις νέες κυρίαρχες οικονομικές ανάγκες, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας μας και στην εξυπηρέτηση της εισόδου της

στην ΕΟΚ. Η μεταρρύθμιση χαρακτηρίστηκε σαν «ένα γερασμένο νεογέννητο», καθώς ήλθε καθυστερημένη και γεμάτη ελλείψεις.⁴⁰⁸ Φαίνεται να είναι η συνέχεια της τελευταίας μεγάλης μεταρρύθμισης που επιχειρήθηκε στην ελληνική εκπαίδευση το 1964. Το αξιοσημείωτο στο σημείο αυτό είναι ότι η μεταρρύθμιση του 1976 έγινε από μια κυβέρνηση που ως πολιτικός χώρος ήταν αρνητικός στη μεταρρύθμιση του 1964 και μετά υιοθέτησε τα περισσότερα σημεία της.

Η μεταρρύθμιση του 1976 άλλαξε σχεδόν όλη τη δομή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, έθεσε νέους σκοπούς για όλες τις βαθμίδες, καθιέρωσε την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση και θεσμοθέτησε την τεχνικοεπαγγελματική κατεύθυνση. Όλα αυτά όμως αποτέλεσαν μια «εξωτερική» μεταρρύθμιση, ενώ η εκπαιδευτική πολιτική δεν εστιάστηκε στην «εσωτερική» μεταρρύθμιση, όπως η αλλαγή των τρόπων και μεθόδων διδασκαλίας, των αναλυτικών προγραμμάτων, των τρόπων και των μέσων μάθησης, την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, της δημιουργίας παιδαγωγικού κλίματος στην τάξη. Με άλλα λόγια, παραβλέφθηκε η ουσία και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης.⁴⁰⁹

Για τη μεταρρύθμιση της περιόδου 1982-1985 πρέπει να επισημανθεί ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης μια μεταρρυθμιστική προσπάθεια δεν ανατράπηκε μετά από αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στη χώρα. Αντίθετα, πολλά από τα μέτρα της μεταρρύθμισης του 1976 διατηρήθηκαν και βελτιώθηκαν, συνεχίζοντας στην ουσία την προσπάθεια εκσυγχρονισμού της ελληνικής εκπαίδευσης. Το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80 σηματοδοτήθηκε αφενός από τη σημαντική μείωση του αναλφαβητισμού στη χώρα μας, αφετέρου από τη μαζικοποίηση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, που επέφερε η εφαρμογή της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Τη δεύτερη περίοδο της δεκαετίας του '80 μεταφέρθηκε η αυστηρότητα επιλογής μετά το λύκειο, στην είσοδο του Πανεπιστημίου, με τις Γενικές Εξετάσεις. Η μάθηση υποβαθμίστηκε προκειμένου να γίνει η προετοιμασία για τις εξετάσεις που θα οδηγούσαν στην επόμενη βαθμίδα και στο πολυπόθητο δίπλωμα. Έτσι, η ουσία

της εκπαιδευτικής διαδικασίας έμεινε στο απυρόβλητο.⁴¹⁰ Παρόλα αυτά η μεταρρύθμιση του 1985 εισήγαγε κάποιες σημαντικότερες καινοτομίες, όπως η κατάργηση του επιθεωρητή και η θεσμοθέτηση του σχολικού συμβούλου, καθώς επίσης και η ίδρυση Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών, για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας.

Η περίοδος 1990-1993 σηματοδοτήθηκε από μεγάλη αναστάτωση στη σχολική ζωή της χώρας, με κινητοποιήσεις, καταλήψεις σχολικών κτιρίων και απεργίες, εξαιτίας των μέτρων που πάρθηκαν την εποχή εκείνη, που ο σχολικός περίγυρος έκρινε, ως επί το πλείστον, αρνητικά.

Στη συνέχεια, η «μεταρρύθμιση Αρσένη» επιχείρησε να αντιμετωπίσει μια σειρά από συσσωρευμένα προβλήματα στην ελληνική εκπαίδευση. Τα νομοθετικά μέτρα αφορούσαν κυρίως τη μέση εκπαίδευση. Σημαντικότερη καινοτομία, που αφορούσε την πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, αποτέλεσε η εισαγωγή του θεσμού των ολοήμερων Νηπιαγωγείων και Δημοτικών σχολείων, μέσω των οποίων, από τη μια μεριά, δόθηκε η δυνατότητα δημιουργικής απασχόλησης των παιδιών, από την άλλη προσφέρθηκε κοινωνικό έργο στους εργαζόμενους γονείς. Πολλά όμως ήταν και τα μέτρα εκείνα που, ενώ θεσπίστηκαν για να επιλύσουν προβλήματα, έφεραν τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Ενδεικτικά αναφέρεται ο περιορισμός των φροντιστηρίων, που τα νομοθετικά μέτρα ήθελαν να πετύχουν, με την οργάνωση του μέτρου της ενισχυτικής διδασκαλίας, την ίδρυση ΙΕΚ και Προγραμμάτων Σπουδών Επιλογής, την ίδρυση νέων τμημάτων ΑΕΙ και ΤΕΙ, δεν επιτεύχθηκε, αλλά αντίθετα η κατάσταση επιδεινώθηκε. Ομοίως η κατάργηση των Γενικών Εξετάσεων και η θέσπιση του Εθνικού Απολυτηρίου μετέτρεψε το λύκειο σε μια βαθμίδα εκπαίδευσης που προετοίμαζε για την επόμενη, παραγκωνίζοντας την ουσιαστική μάθηση.

Στο σημείο αυτό, πριν προχωρήσουμε στην συγκριτική προσέγγιση του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, κρίνεται σκόπιμη μια εκτεταμένη αναφορά στο λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα, τη διαμάχη που ταλάνισε τον ελληνισμό για πολλούς αιώνες και ενέχει ιδιαίτερη σημασία στον εκπαιδευτικό

χάρτη της Ελλάδας. Με το γλωσσικό ζήτημα καλλιεργήθηκαν σοβαρές αντιπαραθέσεις ιδεών και συμπεριφορών σε κρίσιμες φάσεις της ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας. Η γέννηση των αντιπαραθέσεων αυτών τοποθετείται κατά τους χρόνους του νεοελληνικού διαφωτισμού, ενώ η αιτία που αναδύθηκαν οι βαθιές αυτές διαφορές ήταν η επίμονη αναζήτηση ενός ενιαίου γλωσσικού οργάνου, προκειμένου να συγκροτηθεί μια εθνική παιδεία, καθώς και η συστηματική καλλιέργεια και προβολή της ομιλούμενης γλώσσας από νέες κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες επιχειρούσαν να διαχειριστούν με νέους όρους και με νέα γλώσσα τα ζητήματα της αγωγής και της αυτογνωσίας του έθνους. Το θέμα της γλώσσας ήταν επιβαρημένο από έναν ισχυρό κοινωνικό συμβολισμό, ο οποίος είχε κληρονομηθεί από τη μακρά παράδοση της αντίθεσης ανάμεσα στη γραπτή αττικίζουσα και την κοινή ομιλουμένη, συμβολισμός που δεν μπόρεσε να ξεπεραστεί.⁴¹¹

Στις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση, κυριάρχησαν τα ιδανικά της κλασικής αρχαιότητας και η επιστροφή σε αυτά. Αυτοί που κρατούσαν τις τύχες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στα χέρια τους, αγνόησαν εντελώς το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και τις ανάγκες του, παραβλέποντας τα ζωντανά στοιχεία του πολιτισμού που είχε διαμορφωθεί, και στράφηκαν σε μια άγονη προγονολατρεία (όπως έγινε αντιληπτή από τους ξένους), συγκερασμένη με μια κακέκτυπη αντιγραφή ευρωπαϊκών προτύπων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο άρχισε η προσπάθεια για τη διάρθρωση της νεοελληνικής γλώσσας. Επιχειρήθηκε ένας εξαρχαϊσμός της καθαρεύουσας ο οποίος οριζόταν περισσότερο από την παιδεία των ολίγων εκείνων λογίων που την έγραφαν και όχι από τη δυνατότητα κατανόησης εκείνων των περισσοτέρων που θα την μεταχειρίζονταν στην καθημερινότητα. Οι κυβερνήτες που αναδείχθηκαν μετά την απελευθέρωση φρόντιζαν να κρατούν το λαό μακριά από τη διακυβέρνηση του νεοσύστατου κράτους. Ισχυρό όπλο στα χέρια τους ήταν η αρχαϊζουσα, επίσημη γλώσσα του κράτους, την οποία επέβαλλαν αλλά δεν κατανοούσε ο λαός. Φυσικά στο λαό επικράτησε η άποψη ότι η χρήση της γλώσσας αυτής ήταν η μοναδική δίοδος επιστροφής

του έθνους στη δόξα και το μεγαλείο των αρχαίων προγόνων του. Από την άλλη ο λαός δεν καταλάβαινε τη γλώσσα που του επέβαλαν και αυτό ακριβώς βόλευε την άρχουσα τάξη. Πάρθηκε έτσι η απόφαση να διορθωθεί η γλώσσα που μιλούσε ο λαός και να εδραιωθεί η αρχαία ελληνική.⁴¹²

Τουλάχιστον ως τα μέσα του 19ου αιώνα η καθαρεύουσα εξαρχαϊζόταν όλο και περισσότερο. Έτσι, το 1853 δημοσιεύτηκε συστηματοποιημένη η εκδοχή της πλήρους επιστροφής στην αρχαία ελληνική (Παναγιώτη Σούτσου, Νέα σχολή του γραφομένου λόγου ή ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων) και το 1856 εκδόθηκε Β.Δ. σχετικό με τη σχολική γλώσσα, το οποίο όριζε ότι "Γραμματική της ελληνικής γλώσσης ορίζεται η της αρχαίας και μόνη". Ωστόσο, κατά την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να εκφράζονται συστηματικές αντιδράσεις στις ρομαντικές υπερβολές του αρχαϊσμού. Το γλωσσικό ζήτημα επανεμφανίστηκε με το χαρακτηριστικό γνώρισμα των προεπαναστατικών διενέξεων: τη βαθιά σύγκρουση ανάμεσα σε αντιλήψεις οι οποίες δεν θα αναφέρονται μόνο στη γλώσσα αλλά στη συνολική προαγωγή της ελληνικής κοινωνίας.

Από το 1880 ως το 1890 οι συστηματικές απόψεις που διατυπώθηκαν γύρω από το ζήτημα της γλώσσας ήταν οι εξής: α) ο περαιτέρω εξαρχαϊσμός της καθαρεύουσας β) η επιστροφή "βαθμηδόν και αδιακόπως" στην ομιλουμένη γ) η διατήρηση και ο εξωραϊσμός της καθαρεύουσας εν αναμονή της εξέλιξης της ομιλούμενης και δ) η καθιέρωση της δημοτικής σε όλες τις μορφές λόγου.⁴¹³

Την ίδια εποχή, λίγα μόλις χρόνια πριν την ανατολή του 20^{ου} αιώνα, η διαμάχη με επίκεντρο το γλωσσικό θέμα κορυφώθηκε με την έκδοση το 1888 του βιβλίου του Ψυχάρη «Ταξίδι», με το οποίο ανοίγει μια νέα εποχή στη γλωσσική και πνευματική πορεία του έθνους. Με το «Ταξίδι» εγκαινιάσθηκε, κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο, η δυναμική παρουσία στο προσκήνιο της πνευματικής ζωής της δημοτικής γλώσσας, ενεργοποιήθηκε η κίνηση για τη γλωσσική αναγέννηση και αμφισβητήθηκε, ολοένα και εντονότερα, το παραδοσιακό αρχαϊστικό πνεύμα.

Την ίδια εποχή, εκτός από το έργο του Ψυχάρη, ισχυρή συνδρομή στη συγκρότηση της ιδεολογικής θεμελίωσης του δημοτικισμού και της σταδιακής διείσδυσής του στον πολιτισμικό και αργότερα στον κοινωνικοπολιτικό χώρο υπήρξε το έργο του Εμμανουήλ Ροΐδη (Περί της σημερινής ελληνικής γλώσσας, 1885, Τα είδωλα, 1893), καθώς και η λογοτεχνική παραγωγή της Νέας Αθηναϊκής Σχολής με κύριο εκφραστή τον Κωστή Παλαμά. Έτσι, στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν αρχίσει να διαφαίνονται τα κυριότερα γνωρίσματα που θα συνόδευαν τον δημοτικισμό στο πρώτο στάδιο της πορείας του. Το κίνημα αυτό θα ήταν εθνικό, πολιτικό, φιλελεύθερο, επιστημονικό και με στόχους εκσυγχρονιστικούς. Υποστηρίχθηκε από τη δυναμική παρουσία, το έργο και την οικονομική ενίσχυση λογίων και επιχειρηματιών της διασποράς (Αλέξανδρος Πάλλης, Αργύρης Εφταλιώτης, Πέτρος Βλαστός, Πηνελόπη Δέλτα, Φώτης Φωτιάδης).⁴¹⁴

Από το «Ταξίδι» του Ψυχάρη και μετά, το αρχαϊστικό γλωσσικό πρότυπο υποχώρησε και αντικαταστάθηκε με μια απλούστερη γλωσσική μορφή, την καθαρεύουσα. Με την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία δημιουργήθηκε ο πρώτος σοβαρός όρος για τον κλονισμό του αρχαϊστικού ιδανικού και του γλωσσικού οργάνου που τον εξέφραζε. Τις επόμενες δεκαετίες, στην πλατιά λογοτεχνική κοίτη του δημοτικισμού, επισωρεύτηκαν και άλλες γονιμοποιές δυνάμεις- πνευματικές, κοινωνικές και πολιτικές- που έφεραν πιο κοντά το στόχο της επίσημης καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας στο ελληνικό κράτος.

Αποτέλεσμα της δράσης των λογίων της εποχής, συνδεδεμένης με το αίτημα για τη συναρμογή της δημοτικής γλώσσας με την εκπαίδευση, ήταν η δημιουργία συλλόγων (Εθνική Γλώσσα, 1905, Εκπαιδευτικός Όμιλος, 1910, Φοιτητική Συντροφιά, 1910) και η έκδοση περιοδικών μαχητικών εντύπων (Ο Νουμάς, 1903-1931, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 1911-1924). Πρωταγωνιστές αυτής της περιόδου ήταν ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και ο Δημήτρης Γληνός, οι οποίοι είτε ως εκφραστές θεσμών είτε ως διωκόμενοι από θεσμούς χρησιμοποίησαν τη δημοτική γλώσσα ως σύμβολο και ως εργαλείο για

την προώθηση και την καλλιέργεια βαθιών αλλαγών στην ελληνική κοινωνία. Το ίδιο χρονικό διάστημα η θεωρητική θεμελίωση του μαρξισμού στον χώρο των ελληνικών ιδεών (Γεώργιος Σκληρός, Το Κοινωνικόν μας ζήτημα, 1907) και οι σοσιαλιστικές συσπειρώσεις που προκάλεσε, δημιούργησαν το πρώτο σοβαρό ρήγμα στις τάξεις των δημοτικιστών.⁴¹⁵

Οι δημοτικιστές αποτελούσαν ένα σύνολο που ενεργούσε εκτός κρατικών θεσμών και το οποίο σκόπευε ή να διεισδύσει στους θεσμούς ή να τους ανατρέψει. Οι οπαδοί της καθαρεύουσας αποτέλεσαν ένα σύνολο που υποστηρίχθηκε από προσδιορισμένους φορείς εξουσίας (Εκκλησία, Κυβέρνηση, Πανεπιστήμιο) και, επομένως, διέθετε τα όπλα που του εξασφάλιζε η εξουσία της οποίας ήταν φορέας.

Η σοβαρή πολιτική κρίση που σημειώθηκε εξαιτίας της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης (Ευαγγελικά, 1901) και λίγο αργότερα της Ορέστειας (Ορεστειακά, 1903) ήταν η έναρξη μιας μακράς πορείας φαινομένων συνυφασμένων με τις δημοτικιστικές πιέσεις και τα μέτρα που λαμβάνονταν για να τις ανακόψουν: ανάμεσα σε άλλα, επανειλημμένες διοικητικές ποινές στον Κωστή Παλαμά ως γενικό γραμματέα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1908, 1911), παραπομπή στη Δικαιοσύνη του διευθυντή του παρθεναγωγείου του Βόλου Αλέξανδρου Δελμούζου και των συνεργατών του με τις κατηγορίες της αθεΐας, βλάβης των ηθών, πρόσκλησης εις απεργίαν, παρακώλυσης προσευχής (Δίκη του Ναυπλίου, 1914). Το 1911 ψηφίστηκε η συνταγματική διάταξη που όριζε ότι «Επίσημος γλώσσα του κράτους είναι εκείνη εις την οποίαν συντάσσεται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα».⁴¹⁶

Στη συνέχεια, μια σειρά μεταρρυθμιστικών προσπαθειών έγιναν, οι οποίες, μεταξύ άλλων, στόχευαν και στην επίλυση του γλωσσικού ζητήματος. Το 1917 η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης επιχείρησε την πρώτη καθιέρωση της διδασκαλίας της δημοτικής στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Η απόπειρα αυτή δεν ευοδώθηκε, μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1920, ενώ η επιτροπή που έλεγξε τα διδακτικά βιβλία της βενιζελικής μεταρρύθμισης αποφάνθηκε ότι πρέπει να «καώσι». Το 1925 και το 1928 διώχθηκαν δικαστικά και πάλι ο

Δελμούζος ως διευθυντής του Μαρασλείου και ο Μίλτος Κουντουράς ως διευθυντής του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης για αντιθηρσκευτική, αντιπατριωτική και ανήθικη διδασκαλία. Το 1929 η δημοτική ως σύμβολο ανατρεπτικού λόγου άλλαξε χέρια και από τον μεταρρυθμιστικό φιλελευθερισμό του Βενιζέλου πέρασε ως κομματικό ιδίωμα στο ΚΚΕ. Μετά από αυτό, η αντιπαράθεση των συμβολισμών οξύνθηκε ακόμη περισσότερο με σοβαρές συνέπειες στο κοινωνικοπολιτικό επίπεδο (ανάμεσα στα άλλα, πειθαρχική δίωξη του καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωάννη Κακριδή για την έκδοση βιβλίου του με μονοτονικό σύστημα το 1941). Με τη μεταρρύθμιση του 1964 έγινε νέα απόπειρα συστηματικής εισαγωγής της δημοτικής στην εκπαίδευση, αλλά και αυτή η μεταρρύθμιση καταργήθηκε από το καθεστώς της δικτατορίας το 1967. Θεσμικά, το γλωσσικό ζήτημα λύθηκε με την απόφαση της γλωσσικής διάταξης από το Σύνταγμα του 1974, καθώς και με τη σειρά των νομοθετικών μέτρων που πάρθηκαν από τις κυβερνήσεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1976) και του Ανδρέα Παπανδρέου (1982), οι οποίες ρύθμισαν, εκτός των άλλων, θέματα σχετικά με την ακώλυτη χρήση και τη συστηματική διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας.⁴¹⁷

Σε μια προσπάθεια ανάλυσης του μεταρρυθμιστικού λόγου από την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό μέχρι και το τέλος του 20^{ου} αιώνα, συμπεραίνεται ότι κατά την περίοδο 1834-1958 πολλά εκπαιδευτικά νομοσχέδια είτε προετοιμάστηκαν αλλά δεν πρόλαβαν να υποβληθούν στην Βουλή, είτε υποβλήθηκαν αλλά δεν πρόλαβαν να συζητηθούν, είτε υποβλήθηκαν, συζητήθηκαν αλλά δεν ψηφίστηκαν. Από το 1959 μέχρι και το τέλος του 20^{ου} αιώνα αρκετά εκπαιδευτικά νομοσχέδια υποβλήθηκαν στη Βουλή, συζητήθηκαν και ψηφίστηκαν, αλλά άλλοτε ανατράπηκαν (π.χ. η μεταρρύθμιση 1964/65), άλλοτε εφαρμόστηκαν εν μέρει. Από το 1959 μέχρι και το 1974 οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που νομοθετήθηκαν δεν γίνονται, στο σύνολο των προβλέψεών τους, πράξη. Από το 1974 οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που εκκρεμούσαν από την αρχή του αιώνα δεν ανατράπηκαν, αλλά δεν υλοποιήθηκαν σε όλες τους τις προβλέψεις.⁴¹⁸

Από την εξέλιξη των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών διαφαίνεται ότι, τόσο κατά το 19^ο αιώνα, όσο και κατά τον 20^ο, το εποικοδόμημα της νεοελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής ενώ θεωρητικά στόχευε στην παραγωγή και παροχή μορφωτικών αγαθών και επομένως στη δημιουργία ανθρώπων με νεώτερες και καλύτερες γνώσεις, στην πράξη ήταν έντονα επηρεασμένο από το συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα, το οποίο λειτούργησε και εξακολουθεί να λειτουργεί ανασταλτικά στην αναπτυξιακή πορεία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

419

Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά τη σύσταση μιας μεταρρύθμισης, επιχειρούνταν από την κυβερνητική εξουσία η μεγιστοποίηση του πολιτικού οφέλους αλλά, κατά την υλοποίησή της, η ελαχιστοποίηση του πολιτικού κόστους. Έτσι, πολλά νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν, καθώς οι μεταρρυθμιστές παραιτήθηκαν ή υποχώρησαν, αναλογιζόμενοι το πολιτικό κόστος.

Συνεπώς, τα αίτια της ανατροπής των πιο σημαντικών μεταρρυθμιστικών προσπαθειών είναι κυρίως πολιτικά, με χαρακτηριστικά τα παραδείγματα της μεταρρύθμισης του 1913/17, εξαιτίας της πολιτικής μεταβολής του 1920 και του 1964/65, λόγω της πολιτικής αποστασίας του 1965 και της δικτατορία του 1967. Οι ρυθμίσεις, μεταρρυθμίσεις και αντιμεταρρυθμίσεις ήταν αποτέλεσμα του πολιτικού αγώνα στα πλαίσια του κράτους. Ο πολιτικός αυτός αγώνας διαμορφώθηκε ανάμεσα σε δυο ομάδες ψηφοφόρων: η μια προωθούσε την ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και κινητικότητα (μεταρρυθμίσεις Καποδίστρια, και των ετών 1895, 1913, 1929 και 1964), ενώ η άλλη την αποτελεσματικότητα, αποδοτικότητα και διασφάλιση του κοινωνικού «status quo» (αυτοί που πίεζαν για την ανατροπή των μεταρρυθμίσεων αυτών).⁴²⁰

Στους δύο αιώνες η πολιτικο-ιδεολογική δυναμική της περιόδου ήταν ο σημαντικότερος και μονιμότερος παράγοντας που άσκησε καθηλωτική επίδραση στην επίσημη εκπαιδευτική πολιτική. Σε πολλές περιπτώσεις, οι πολιτικές δυνάμεις που επικράτησαν, υιοθέτησαν μια αντι-μεταρρυθμιστική εκπαιδευτική πολιτική, πράγμα που είχε ως συνέπεια να παραμείνει η εκπαίδευση με τα παραδοσιακά της χαρακτηριστικά. Η αντι-μεταρρυθμιστική αυτή

εκπαιδευτική πολιτική απέδωσε προτεραιότητα στις πολιτικο-ιδεολογικές λειτουργίες του εκπαιδευτικού θεσμού, με αποτέλεσμα να μείνει πολλές φορές ατροφικός ο ομφάλιος λώρος που συνέδεε την εκπαίδευση με την οικονομία.

Επιπλέον, και στους δύο αιώνες οι θέσεις που εξέφραζαν τα πολιτικά κόμματα και τα εκπαιδευτικά ρεύματα γενικά γύρω από την εκπαίδευση και ειδικά για το αίτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, καθώς διαθλώνονταν μέσα από την πολιτικο-ιδεολογική δυναμική της εκάστοτε εποχής, ήταν και ασύμπτωτες μεταξύ τους και υποστηρίζονταν με σχετικά μεγάλη σταθερότητα. Το γεγονός αυτό συντήρησε διαχρονικά αγεφύρωτο το χάσμα απόψεων και συνεπώς ελαχιστοποίησε τις πιθανότητες για την άσκηση συναινετικής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Συνεχίζοντας την σύγκριση της εκπαιδευτικής πολιτικής, αξίζει να σημειωθεί ότι και στους δύο αιώνες, οι φορείς που αντιστέκονταν στο αίτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης προέβαλαν μια επιχειρηματολογία, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως «συναισθηματική» (π.χ. ο κίνδυνος αποκοπής από την παράδοση). Αντίθετα, οι υποστηρικτές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης επικαλούνταν επιχειρήματα, τα οποία διακρίνονταν από ρεαλισμό και ορθολογισμό (π.χ. οι κοινωνικοοικονομικές ανάγκες).⁴²¹

Άλλη ομοιότητα των δυο αιώνων αποτελεί η προσπάθεια εγκαθίδρυσης ενός ελεγκτικού μηχανισμού των εκπαιδευτικών, με την θέσπιση του θεσμού των Εποπτών και μετέπειτα των Επιθεωρητών, στοχεύοντας στον έλεγχο του «μοχλού» της εκπαίδευσης, τον δάσκαλο και κατά συνέπεια τον πλήρη έλεγχο της εκπαίδευσης από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Επιπλέον, οι επιθεωρητές ενδιαφέρθηκαν μόνο για τις εξωσχολικές δραστηριότητες των εκπαιδευτικών και κυρίως τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, ενώ ασχολήθηκαν ελάχιστα με την αξιολόγηση και καθοδήγηση των εκπαιδευτικών σε διδακτικά και παιδαγωγικά θέματα.

Επιπρόσθετη ομοιότητα των δυο αιώνων αποτελεί η ανυπαρξία αντικειμενικών αξιολογικών κριτηρίων επιλογής των Εποπτών και των Επιθεωρητών, οι οποίοι, εξυπηρετώντας πολιτικές σκοπιμότητες, επιλέγονταν με κριτήριο την υπηρέτηση αυτών.

Η υποτιθέμενη «λύση» των προβλημάτων αυτών δόθηκε με την αντικατάσταση των Επιθεωρητών από τους Σχολικούς Συμβούλους το 1982. Παρόλο που μετατράπηκαν τα καθήκοντα των νέων «εποπτών», τα οποία ήταν η ενδυνάμωση του εκπαιδευτικού έργου τους και όχι η αξιολόγησή τους σε προσωπικό επίπεδο, εντούτοις η «άτυπη»⁴²² αναστολή της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου, εξαιτίας της αντίδρασης της εκπαιδευτικής κοινότητας, αποτελεί μέχρι και σήμερα σημαντικό «πλήγμα» για την εκπαιδευτική Ελληνική σκηνή, εφόσον ο φόβος της «κριτικής» απουσιάζει και η προσπάθεια βελτίωσης της διδακτικής δραστηριότητας αφήνεται στην ευσυνειδησία και ευαισθητοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων εκπαιδευτικών.

Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις και στους δύο αιώνες το εκπαιδευτικό σύστημα διαμορφώθηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε κάθε βαθμίδα να λειτουργεί προπαρασκευαστικά για την επόμενη, χωρίς να αποτελεί αυτοτελή οντότητα. Σε αυτό συνετέλεσε, κατά κύριο λόγο, η εισαγωγή εισαγωγικών εξετάσεων στην τελευταία τάξη κάθε βαθμίδας. Εδώ αξίζει να σημειωθεί και μια άλλη ομοιότητα των δύο αιώνων, που αφορά τη συνεχή μεταβολή του καθεστώτος εισαγωγής στην επόμενη βαθμίδα. Άλλοτε αποφασίζεται να υποβάλλεται ο μαθητής σε εισαγωγικές ή κατατακτήριες εξετάσεις και άλλοτε θεσμοθετείται η εισαγωγή σε ανώτερη βαθμίδα χωρίς εξετάσεις. Ομοίως κατά καιρούς εισάγονται απολυτήριες εξετάσεις ή εξετάσεις στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς, και άλλοτε καταργούνται.

Οι δύο αιώνες, επίσης, συνταιριάζουν και ως προς ένα άλλο σημείο, αυτό της εκπαιδευτικής στασιμότητας. Πιο αναλυτικά, και στους δύο αιώνες υπήρξαν περίοδοι όπου δεν έγινε τίποτα το ουσιαστικό στην εκπαίδευση της χώρας, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις περιόδους 1863-1880 και 1933-1964.⁴²³

Επιπρόσθετα, το σοβαρό κεφάλαιο της καθιέρωσης της δωρεάν παιδείας, της υποχρεωτικής φοίτησης και της σύνταξης νέων σχολικών βιβλίων αποτέλεσε πρωταρχικό μέλημα των περισσότερων νομοθετών της εκπαίδευσης των δύο αιώνων. Βέβαια η οριστική καθιέρωσή της υλοποιήθηκε τον 20ό αιώνα (1964), καθώς επίσης και η αύξηση των ετών υποχρεωτικής φοίτησης σε εννιά έτη.(1976).

Ακόμη, τόσο στον 19^ο όσο και στον 20ό αιώνα, σχεδόν όλες οι μεταρρυθμίσεις, αν όχι όλες, αφορούσαν την «εξωτερική» πλευρά της εκπαίδευσης, όπως π.χ. τη διαμόρφωση των βαθμίδων εκπαίδευσης, την ίδρυση ιδρυμάτων, τη διοίκηση της εκπαίδευσης και των σχολικών ιδρυμάτων κ.ά., ενώ δεν εστιάστηκαν στην «εσωτερική» διαμόρφωση της εκπαίδευσης, όπως στην αλλαγή των τρόπων και μεθόδων διδασκαλίας, των αναλυτικών προγραμμάτων, στον τρόπον και στον μέσων μάθησης, στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και της δημιουργίας παιδαγωγικού κλίματος στην τάξη. Έτσι, παραβλέφθηκε η ουσία και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης.⁴²⁴

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του 19^{ου} αιώνα αποτελεί η κυριαρχία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας, η οποία εφαρμόστηκε μέχρι το 1880, οπότε αντικαταστάθηκε από την συνδιδασκτική. Αποτέλεσε μεν ένα θετικό μέτρο για την εκπαίδευση, δείχνει όμως τη συνέχιση της υιοθέτησης ξένων εκπαιδευτικών προτύπων. Η συνδιδασκτική μέθοδος συνεχίστηκε και στον 20^ο αιώνα, ενώ η αλληλοδιδασκτική μέθοδος δεν αποτέλεσε ποτέ ξανά εφαρμοζόμενο ή προτεινόμενο μέτρο στην εκπαίδευση, καθώς οι ιθύνοντες των εκπαιδευτικών πραγμάτων είχαν κατανοήσει τη μη χρηστικότητα της στη σχολική ζωή. Επιπλέον, όπως προαναφέρθηκε, ο 19^{ος} αιώνας σηματοδοτήθηκε από υιοθέτηση ξένων εκπαιδευτικών προτύπων, στοιχείο που σταδιακά μειώθηκε κατά τον 20ό και υπήρξε έντονη προσπάθεια εφαρμογής ενός εκπαιδευτικού συστήματος που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του τόπου, με βάση τις ελληνικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες.

Πολύ σημαντικός σταθμός στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης αποτέλεσε το «γλωσσικό ζήτημα», το οποίο αποτελεί ταυτόχρονα βασική διαφορά αλλά και ομοιότητα των δύο αιώνων. Από τη μία το πρόβλημα αυτό ταλάνισε και τους δύο αιώνες, έχοντας ως αφετηρία των κινητοποιήσεων για την επίλυσή του το 1888, δηλαδή την έκδοση του βιβλίου του Ψυχάρη «Το ταξίδι» και τέλος το 1976, όπου καθιερώθηκε η δημοτική γλώσσα σε όλες τις βαθμίδες. Από την άλλη κατά το 19^ο αιώνα κυριαρχούσε ο θεωρητικο-κλασικιστικός προσανατολισμός των προγραμμάτων μαθημάτων και αβίαστη εγκαθιδρύθηκε η αρχαία ελληνική ως γλώσσας διδασκαλίας, σε αντίθεση με τον 20^ο αιώνα, όπου σχεδόν καθ' όλη τη διάρκειά του, έως το 1976, η γλωσσική διαμάχη υπήρξε έντονη και η προσπάθεια καθιέρωσης της καθαρεύουσας, αρχικά, και της δημοτικής, στη συνέχεια, ακατάπαυστη.⁴²⁵

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τόσο στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του 19^{ου} αιώνα, όσο και στις πρώτες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του 20^{ου} συγκρούστηκαν κυρίως οι φιλελεύθερες ομάδες του αστισμού και του δημοτικισμού με τις συντηρητικές παραδοσιακές δυνάμεις του ψευτοκλασικισμού και τους διάφορους εκφραστές τους. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, κατά καιρούς οι πολιτικές συγκρούσεις διαφοροποιήθηκαν: συντελέστηκαν τόσο ανάμεσα στις δύο μερίδες του αστισμού (συντηρητική-φιλελεύθερη), όσο και ανάμεσα στον αστισμό και στο αριστερό – ριζοσπαστικό κίνημα, όπως για παράδειγμα την περίοδο 1928-1932. Στο χώρο της εκπαίδευσης οι συγκρούσεις ανάμεσα στη φιλελεύθερη αστική κατεύθυνση και τη ριζοσπαστική εκπροσωπήθηκαν αντίστοιχα από δύο κυρίως πρωταγωνιστές, τον Αλέξανδρο Δελμούζο και τον Δημήτρη Γληνό.⁴²⁶

Επιπλέον, κατά το 19^ο αιώνα ο δάσκαλος αποτελούσε το μόνο εκπαιδευτικό όργανο της στοιχειώδους εκπαίδευσης και είχε αναλάβει το δύσκολο έργο της διδασκαλίας μαθημάτων ξένων προς την παιδαγωγική του κατάρτιση και προς το εκπαιδευτικό του έργο (π.χ. γυμναστική). Αντίθετα την τελευταία 15ετία του 20ού αιώνα θεσμοθετήθηκε η ανάθεση της

διδασκαλίας μαθημάτων όπως η γυμναστική, η μουσική, η ξένη γλώσσα και τα εικαστικά σε εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.⁴²⁷

Μια άλλη διαφορά του 19^{ου} με τον 20^ο αιώνα σχετίζεται με την προσχολική αγωγή. Συγκεκριμένα, κατά τον 19^ο αιώνα δεν υπήρξε φροντίδα για την προσχολική εκπαίδευση, εκτός από τη μεταρρύθμιση του 1895, όπου προβλέφθηκαν μέτρα για την ίδρυση ιδιωτικών νηπιαγωγείων. Ως τότε η προσχολική αγωγή ανήκε σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες.⁴²⁸

Αντίθετα, κατά τις αρχές του 20^ο αιώνα, από το 1913, προτάθηκε η ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων και η υποχρεωτική φοίτηση σ' αυτά, πρόταση που αν και δεν ψηφίστηκε από τη Βουλή, δείχνει την τάση των εκπαιδευτικών αντιπροσώπων προς την εδραίωση του θεσμού. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1929 προβλέφθηκε η ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων και για πρώτη φορά ορίστηκε και ο σκοπός τους. Στη συνέχεια ψηφίσθηκαν σχετικά νομοσχέδια, καθιστώντας την προσχολική αγωγή υποχρεωτική.

Αξιοσημείωτο είναι το νομοθετικό μέτρο του 1997 που αφορά την εισαγωγή του θεσμού των ολοήμερων Νηπιαγωγείων και Δημοτικών σχολείων και αποτελεί βασική διαφοροποίηση των δυο αιώνων. Ο θεσμός αυτός, που ισχύει και σήμερα, προσφέρει αφενός κοινωνικό έργο στους εργαζόμενους γονείς, αφετέρου, στο πλαίσιο των προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης δίνει ευκαιρίες στα παιδιά να αναπτύξουν τις δεξιότητες και τις ικανότητές τους και να προετοιμαστούν, ιδιαίτερα οι αδύναμοι μαθητές, στα μαθήματα της επόμενης μέρας.⁴²⁹

Ο θεσμός αυτός πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη του 20ού αιώνα, όπως προαναφέρθηκε, και αποτελεί μια νομοθετική ρύθμιση που οι αντιπρόσωποι της εκπαίδευσης του 19^{ου} αιώνα δεν είχαν καν συλλάβει.

Αξίζει να σχολιαστεί, επίσης, το φαινόμενο της «αντιμεταρρύθμισης» που δεσπόζει εμφανώς κατά τον 20ό αιώνα, με χαρακτηριστικούς σταθμούς το 1920 και την ανατροπή της μεταρρύθμισης του 1929. Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται στις περισσότερες μεταρρυθμιστικές

προσπάθειες του αιώνα αυτού, με εξαίρεση τη μεταρρύθμιση του 1976, όπου δεν ακολουθήθηκε από αντιμεταρρύθμιση και, γενικότερα, αποτέλεσε τη βάση της επόμενης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1982-1985, παρόλο που το πολιτικό σκηνικό είχε μεταβληθεί. Ομοίως, η μεταρρύθμιση του 1964 αποτέλεσε τη βάση της μεταρρύθμισης του 1976, παρόλο που οι δύο αυτές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες είχαν γίνει από άλλα, αντίπαλα κόμματα.

Επιπλέον, οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που επιχειρήθηκαν και στους δυο αιώνες ήταν στο σύνολό τους «σχολιοκεντρικές». Αγνοήθηκε, έτσι, ότι οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, για να έχουν προοπτική, θα πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Το σχολείο από μόνο του δεν μπορεί να αποτελέσει μοχλό αλλαγής, αν οι αλλαγές περιοριστούν στο εσωτερικό του.⁴³⁰

Άλλη διαφοροποίηση των δύο αιώνων σχετίζεται με την θεσμοθέτηση της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης. Παρά της προσπάθειας, κατά καιρούς, κάποιων ιθυνόντων της εκπαίδευσης να συμπεριλάβουν την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση στο εκπαιδευτικό σύστημα του 19^{ου} αιώνα, η θεσμοθέτηση και καθιέρωσή του έλαβε χώρα κατά τον 20ό (1976), καθώς τότε εντάθηκαν οι κινητοποιήσεις προς το σκοπό αυτό.

Συνεχίζοντας την καταγραφή των διαφορών, ως προς την εκπαιδευτική πολιτική, του 19^{ου} και του 20ού αιώνα, κρίνεται σημαντικό να αναφερθεί το γεγονός ότι ο 19^{ος} αιώνας επισφραγίζεται από την απροθυμία του κράτους να συνεισφέρει εξολοκλήρου οικονομικά στις δαπάνες της εκπαίδευσης, κυρίως της πρωτοβάθμιας. Η αρχική ανάθεση του έργου αυτού στους δήμους και η μετέπειτα απόφαση της πολιτικής ηγεσίας να συνεισφέρει εν μέρει και το κράτος στις εκπαιδευτικές δαπάνες (1844), αποδείχθηκαν ατελέσφορες. Η δυσάρεστη αυτή κατάσταση, που ταλαιπώρησε επί έναν αιώνα περίπου τη λαϊκή παιδεία τερματίστηκε με το νόμο 2125 του 1920, όταν το κράτος ανέλαβε πλέον εξολοκλήρου τις δαπάνες της.

Άλλη διαφοροποίηση αφορά τη μέριμνα εκπαίδευσης δασκάλων. Η προσπάθεια για συγκρότηση κρατικής μηχανής και οι ποικίλες ιστορικές, οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες, οι οποίες

μεσολάβησαν από το 1828 μέχρι το 1913, δεν επέτρεψαν στις πολιτικές ηγεσίες της Ελλάδας να ασχοληθούν στο βαθμό που έπρεπε με το μείζον θέμα της εκπαίδευσης δασκάλων. Έτσι, από την ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου Αθηνών το 1834 ως και τη θεσμοθέτηση το 1913 των Μονοταξίων Διδασκαλείων δεν υπήρχε μια μακροπρόθεσμη και ενιαία εκπαιδευτική πολιτική στο πρόβλημα της εκπαίδευσης των υποψήφιων δασκάλων. Σε όλο το 19^ο αιώνα η προσοχή του Υπουργείου Παιδείας δεν επικεντρώνεται στην προετοιμασία όσο το δυνατόν πληρέστερα καταρτισμένων, αλλά στην παραγωγή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού δασκάλων.⁴³¹

Αντίθετα, κατά τον 20^ο αιώνα και συγκεκριμένα μετά το 1913 παρατηρείται μια τελείως διαφορετική πολιτική στο θέμα αυτό. Το 1913 συστάθηκε από τον Ελ. Βενιζέλο Μονοτάξιο Διδασκαλείο, το 1914 Τριτάξιο, ενώ δέκα έτη αργότερα, το 1923 και 1924 θεσμοθετήθηκε Πεντατάξιο και Εξατάξιο Διδασκαλείο, αντίστοιχα.⁴³² Το 1933 ιδρύθηκαν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες⁴³³

(άλλοτε διετείς και άλλοτε τριετείς) έως και το 1990, όπου καταργήθηκαν, αφού ήδη από το 1982 λειτουργούσαν τα τετραετή Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης. Εξαιρετικά σημαντικό είναι να τονιστεί η λανθασμένη επιλογή των ιθυνόντων της εκπαίδευσης να επιτρέψουν την παράλληλη λειτουργία και των δυο Σχολών, γεγονός που προκάλεσε σύγχυση και αντιδράσεις από την πλευρά των Πανεπιστημιακών αποφοίτων. Η αδικία σε βάρος των πανεπιστημιακών τμημάτων ήταν φανερή, εφόσον οι απόφοιτοι της μέσης εκπαίδευσης προτιμούσαν τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, εξαιτίας της διετούς διάρκειας σπουδών, γεγονός που συνεπάγεται κατάληψη θέσης προτεραιότητας στην επετηρίδα και διορισμό νωρίτερα κατά δυο χρόνια σε σχέση με τους απόφοιτους των πανεπιστημιακών Τμημάτων.⁴³⁴

Μια τελευταία διαφοροποίηση που παρατηρείται τον 20^ο αιώνα έναντι του 19^{ου} συνίσταται στην συνεκπαίδευση των δύο φύλων. Παρά της προσπάθειας κάποιων να θεσμοθετηθεί το μέτρο αυτό κατά το 19^ο αιώνα, στην ουσία ποτέ δεν εφαρμόστηκε πλήρως. Όμως, παρά το συντηρητικό

πνεύμα που επικρατούσε και κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, επιτεύχθηκε σταδιακά η εφαρμογή του μέτρου αυτού. Από τα συναγόμενα συμπεράσματα διαφαίνεται η προσπάθεια σταδιακής ένταξης της Ελληνικής Εκπαίδευσης στη διαμορφούμενη πραγματικότητα. Η εκπαιδευτική εκείνη όμως μεταρρύθμιση που θα συνέδεε άμεσα την ενδομήχια ψυχική ζωή του Νεοέλληνα και ειδικότερα τα βασικά ειδολογικά του χαρακτηριστικά, με την κοινωνία και τον πολιτισμό του, ούτε έγινε, ούτε γίνεται ορατή στον εκπαιδευτικό ορίζοντα της Ελλάδας.⁴³⁵

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

«Κάθε αλλαγή είναι σωστή και ευεργετική όταν γίνεται στην ώρα της και έρχεται σαν ώριμος καρπός κι όχι σαν μήλο μαραμένο ή μισοσαπισμένο, γιατί πέρασε στο ‘οικολογικό περιβάλλον’ (στον κύκλο συμφερόντων) της κυρίαρχης ιδεολογίας που παραδίνει συνήθως στην κατανάλωση προϊόντα παρακμασμένα και καρπούς χωρίς χυμούς ζωής. [...] Μια μεταρρύθμιση λέμε ότι έγινε ή δεν έγινε, όταν έχουν ή δεν έχουν εκπληρωθεί ορισμένοι βασικοί τουλάχιστον όροι της. Αλλιώς ξεγελούμε τον εαυτό μας ότι κάναμε δήθεν μεταρρύθμιση, ενώ απλώς φορέσαμε ανάποδα τον εκπαιδευτικό μανδύα μας».⁴³⁶

«Ουσιαστική παιδεία δεν μπορούμε να αποκτήσουμε, αν δε τη θεμελιώσουμε στη δική μας την πραγματική ζωή του νέου ελληνισμού και του εκφραστικού του οργάνου, τη γλώσσα του ελληνικού λαού και τη ζωντανή παράδοσή του. Μόνον έτσι θα έχουμε πραγματική στροφή στο παρόν και στις ανάγκες του, θα μορφώνουμε αληθινά την ελληνική ψυχή, το ήθος και το

πνεύμα, ένα πνεύμα θετικό, αλλά και δημιουργικό και μόνον έτσι οι κλασικοί θα γίνουν για τη νεώτερη Ελλάδα πηγή πλούσιας ζωής».⁴³⁷

Οι πολιτειακές και πολιτικές μεταβολές οδηγούσαν στην εξουσία την μια ή την άλλη πολιτική δύναμη ή ομάδα, ακόμα και αν αυτή προέρχονταν από τον ίδιο ιδεολογικοπολιτικό χώρο, η οποία με τη σειρά της επιχειρούσε κάποιες μεταβολές στην εκπαιδευτική πολιτική και στο εκπαιδευτικό μας σύστημα. Αυτή η διαπίστωση επιτρέπει στο σύγχρονο μελετητή αφενός να υποστηρίζει ότι η νεοελληνική εκπαιδευτική πολιτική αποτελεί ένα κράμα θεωριών και αφετέρου να θέτει σε εισαγωγικά τον όρο «μεταρρύθμιση», δεδομένου ότι αρκετές από τις παρεμβάσεις και μεταβολές αποτελούν άμεσα ή έμμεσα συνέχεια κάποιας άλλης που είχε προηγηθεί και για διάφορους λόγους διεκόπη ή ανεστάλη η εφαρμογή της.⁴³⁸

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΗΓΕΣ: ΝΟΜΟΙ - ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

Αριθμός Διατάγματος 2736, αριθμ. Πρωτ. 321/31-3-1833.

Νόμος, *Περί δημοτικών σχολείων*, Ε.τ.Κ., αριθμ. 11/ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ, 3 Μαρτίου 1834.

Διάταγμα, *Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*, Ε.τ.Κ. αριθμ. 87/ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 31-12-1836.

ΒΔ, *Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου*, ΕτΚ φ. 16, 24-4-1837.

Ν. ΧΘ', *Περί συστάσεως Διδασκαλείου εν Αθήναις*, ΕτΚ φ. 7, 24-1-1878.

ΒΔ, *Περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*, ΕτΚ φ. 97, 15-9-1880.

Νόμος ΑΡΙΘ', *Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα Γυμνάσια και τα Ελληνικά Σχολεία*, Ε.τ.Κ. αριθμ. 139/11 Απριλίου 1883.

Ν. ΑΣΞΓ', *Περί καταργήσεως των διδάκτρων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις κτλ*, ΕτΚ φ. 87, τ. Α', 31-7-1885.

Ν. ΒΤΜΘ', *Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως*, ΕτΚ φ. 37, 5-10-1895.

ΝΔ 2585/1917, *Περί διδακτικών βιβλίων*, Προσωρινή Κυβέρνησις του Βασιλείου της Ελλάδος (Θεσσαλονίκης), 11-5-1917.

Ν. 1332/1918, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του νόμου 827 Περί διδακτικών βιβλίων*, 27-4-1918.

Ν. 4397/1929, *Περί Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως*, ΦΕΚ 309, 24-8-1929. 106

- ΑΝ 1823/28-5-1951, *Περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως*, ΦΕΚ 150.
- ΝΔ 4379/24-10-1964, *Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως*, ΦΕΚ 182.
- ΑΝ 59/ 30-6-1967, *Περί καταργήσεως του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*, ΦΕΚ 110.
- ΑΝ 129/25-9-1967, *Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών Διατάξεων*, ΦΕΚ 163.
- Ν. 309/1976, *Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως*, ΦΕΚ 100, τευχ. Α, 30-4-1976.
- Ν. 1566/1985, *Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 167, τευχ. Α, 30-9-1985.
- Ν 2525/1997, *Ενιαίο λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στη Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 188, τευχ. Α, 23-9-1997.
- Ν. 2640/1998, *Δευτεροβάθμια τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 206, τευχ. Α, 3-9-1998.

2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρέου Α, *Η ιδιωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, Ιστορική επισκόπηση-Ζητήματα εργασίας των εκπαιδευτικών*, ΣΙΕΛ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Ανδρέου Απ., Παπακωνσταντίνου Γ., *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος-Θεωρητική προσέγγιση και Ιστορική επισκόπηση*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- Ανθογαλίδου-Βασιλακάκη Θ., *Η οργάνωση της γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πριν και μετά τη μεταρρύθμιση του 1976*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1980.
- Αντωνίου Δ., *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος, Το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Πατάκη, Αθήνα, 1992.
- Αντωνίου Χρήστος, *Η Εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Βακαλόπουλος Απ., *Νέα Ελληνική ιστορία (1204-1985)*, 3^η εκδ., Βανιάς, Θεσσαλονίκη, 1998.
- Βερέμης, Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1983.
- Βώρος, Φ. Κ., «Η ιστορία που δε διδάσκεται», *Νέα Παιδεία*, τευχ. 20, 1982.
- Γάτος, Γ. (επιμ.), *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού / 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- Γιαννάκης Θ. Β., *Η Φυσική αγωγή από 394 μ.χ.*, Αθήνα, 1981.
- Γιαννικόπουλος Β. Αναστάσιος, *Η Εκπαίδευση στην κλασική και προκλασική Αρχαιότητα*, Γρηγόρη, Αθήνα, 2003.
- Δελμούζος Α., *Το κρυφό σχολειό (1908-1911)*, Γαλλικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 1950.
- Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Ξανθόπουλου Α., 3^η εκδ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1989.
- Debesse M. – Mialaret G., *Οι παιδαγωγικές Επιστήμες*, τ. 3, «Συγκριτική Παιδαγωγική», Δίπτυχο, Αθήνα, 1984.
- Δερβίσης Σ., *Ιστορία Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Σύγχρονο Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Θεσσαλονίκη, 1985.
- Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 2, Ερμής, 1998.
- Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 1, Εστία, Αθήνα, 1973.
- Δημαράς Α., «Οι κυβερνήσεις Τρικούπη και τα εκπαιδευτικά», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αρώνη-Τσίχλη Καίτη – Τρίχα Λύντια (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα, 2000.

- Ευαγγελόπουλος Σπύρος, *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. 1, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Ευαγγελόπουλος Σπύρος, *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. 2, 2^η εκδ., Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Ιατρίδης Γ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1939.
- Ιμβριώτη Ρ., *Παιδεία και Κοινωνία (Ελληνικά Εκπαιδευτικά προβλήματα)*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1983.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΣΤ΄*, Εκδοτική Αθηνών, 2000.
- Καλαφάτη Ελ., *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Εκδ. ΙΑΕΝ – Γεν. Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1988.
- Κανάκης Ι.Ν., *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, Γρηγόρης, Αθήνα, 1995.
- Καντζίδης Δ. Σ., *Ο Ιων Ιωαννίδης και η συμβολή του στη μεταρρύθμιση της φυσικής αγωγής*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΤΕΦΑΑ, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Καρανικόλας Α.Σ., *Το πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον και η σημασία του*, στο: *Μνήμη Ευάγγελου Παπανούτσου*, Gutenberg, Αθήνα., 1983.
- Καραφύλλης Αθανάσιος, *Νεοελληνική Εκπαίδευση: Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Κριτική, Αθήνα, 2002.
- Κατσίκας Χ., Θεριανός Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλας, Αθήνα., 2004.
- Κόκκοτας Π., *Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος*, Τούντας, Αθήνα, 1978.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, 5^η εκδ., Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1973.
- Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, τ. 1, 3^η εκδ., Gutenberg, Αθήνα, 2002.
- Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα, 1986.
- Μωραϊτης Δημ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, 3^η εκδ., Αθήνα, 1953.
- Νταλάκας Θ., *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία- θέματα κοινωνιολογίας της Παιδείας*, Ιωάννινα, 1982.
- Παγκάκη Γ. Α., *Νεοελληνική Εκπαιδευτική Πολιτική*, τ. 1, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.
- Παπαγεωργίου Βασ., *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήνα, 1939.

- Παπαγεωργίου Στέφανος Π., *Το ελληνικό κράτος (1821- 1909): Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήση, Αθήνα, 1988.
- Ράπτης Π., *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, Αθήνα 1997.
- Ρήγας, Α.Α., *Σύγχρονα Εκπαιδευτικά Συστήματα*, τ. 1, Αθήνα, 1990.
- Ρήγας Αντ. Αθ., *Παιδαγωγική Επιστήμη, διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση*, Αθήνα, 1984.
- Rohrs H., *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, μετάφραση: Δεληκωνσταντής Κ., Μπουζάκης, Σ., Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Ρούσης, Γ., *Εισαγωγή στη θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης*, Gutenberg, Αθήνα, 1984.
- Σαίτης Χ.Α., *Βασικά Θέματα της σχολικής Διοίκησης*, Αθήνα, 1994.
- Σκουρής Β., *Το δίκαιο της Παιδείας*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1976.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Εστία, Αθήνα, 2000.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Οι προσδοκίες του δημοτικισμού», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αρώνη-Τσίχλη Καίτη – Τρίχα Λύντια (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα, 2000.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Το γλωσσικό ζήτημα», *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*, Α.-Φ. Χρηστίδης - Μ.Θεοδοροπούλου (επιμ.), 1^η εκδ., Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα, 2001.
- Τερζής Ν., *Η Παιδαγωγική του Αλ. Δελμούζου: Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Κυριακίδη, Αθήνα, 1986
- Τζάνη Μ. – Παμουκτσόγλου Τ., *Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Αθήνα, 1998.
- Τριανταφυλλίδης Μαν., *Νεοελληνική Γραμματική-Ιστορική Εισαγωγή*, τ. 1, Αθήνα, 1938.
- Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο-Επιτομή*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982.
- Τσιριμώκος Μ., *Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1927.
- Φλουρής, Γ., *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, Γρηγόρη, Αθήνα, 1983.
- Φράγκος, Χ., *Ψυχοπαιδαγωγική*, Gutenberg, Αθήνα, 1985.
- Φράγκος Π. Χρήστος, *Επίκαιρα θέματα Παιδείας*, Gutenberg, Αθήνα, 2000.

- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγριοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα, 1977.
- Χαραλαμπίδης Ι., *Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Αθήνα, 1980.
- Χάρης Κ., *Εκπαιδευτικό σύστημα*, τ. 3, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989.
- Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Τεκμήρια Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Gutenberg, Αθήνα, 1996.
- Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, 2^η εκδ., Παπαδήμα, Αθήνα, 1990.

3. ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- ¹ Μ. Debesse-G. Mialaret, *Οι παιδαγωγικές Επιστήμες*, «Συγκριτική Παιδαγωγική», τ. 3, Δίπτυχο, Αθήνα, 1984, σ. 24.
- ² Κ. Χάρης, *Εκπαιδευτικό σύστημα*, τ. 3, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989, σ. 1727.
- ³ Αντ. Αθ. Ρήγας, *Παιδαγωγική Επιστήμη, διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση*, Αθήνα, 1984, σ. 15.
- ⁴ Αντ. Αθ. Ρήγας, *Σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα*, τ. 1, Αθήνα, 1990, σσ. 15-21.
- ⁵ Π. Γ. Ράπτης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, Αθήνα, 1997, σ. 24.
- ⁶ Θ. Νταλάκας, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία- θέματα κοινωνιολογίας της Παιδείας*, Ιωάννινα, 1982, σ. 120.
- ⁷ Γ. Φλουρής, *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, Γρηγόρη, Αθήνα, 1983.
- ⁸ Β. Σκουρής, *Το δίκαιο της Παιδείας*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, σ. 15.
- ⁹ Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 35.
- ¹⁰ Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο-Επιτομή*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σσ. 26-35.
- ¹¹ Β. Σκουρής, *ό.π.*, σ. 15.
- ¹² Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 36-37.
- ¹³ Απ. Ανδρέου, Γ. Παπακωνσταντίνου, *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος- Θεωρητική προσέγγιση και Ιστορική επισκόπηση*, Εξάντας, Αθήνα, 1990, σ. 29.
- ¹⁴ Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 38.
- ¹⁵ Χ. Α. Σαΐτης, *Βασικά Θέματα της σχολικής Διοίκησης*, Αθήνα, 1994, σσ. 18-19.
- ¹⁶ Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 40-41.
- ¹⁷ Α. Ρήγας, *ό.π.*, σσ. 15-21.
- ¹⁸ Γ. Ρούση, *Εισαγωγή στη θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης*, Gutenberg, Αθήνα, 1984, σ. 35.
- ¹⁹ Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 45-46.
- ²⁰ Α. Τ. Καραφύλλης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση: Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Κριτική, Αθήνα, 2002, σ. 19.
- ²¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλα, 1994, σ. 24.
- ²² Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. 1, 2^η εκδ., Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σ. 91.
- ²³ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 24.
- ²⁴ Γ. Ν.Σβορώνος Γ.Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλειο, Αθήνα, 1976, σ. 68.
- ²⁵ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 24.
- ²⁶ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 19-20.
- ²⁷ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 25.
- ²⁸ *Ο.π.*, σσ. 24-25.
- ²⁹ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 1, Εστία, Αθήνα, 1973, σ. 10.

- ³⁰ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 25.
- ³¹ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σσ. 91-92.
- ³² X. Αντωνίου, *Η Εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002, σ. 24.
- ³³ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 25.
- ³⁴ *Ό.π.*
- ³⁵ *Ό.π.*
- ³⁶ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 21.
- ³⁷ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 25.
- ³⁸ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 22.
- ³⁹ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 93.
- ⁴⁰ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 22.
- ⁴¹ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 25.
- ⁴² *Ό.π.*, σ. 26.
- ⁴³ Δημ. Μωραϊτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, 3^η εκδ., Αθήνα, 1953, σ. 270.
- ⁴⁴ X. Αντωνίου, *ό.π.* σ. 28.
- ⁴⁵ Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τ 1, 3^η εκδ., Gutenberg, Αθήνα, 2002, σ.45.
- ⁴⁶ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 26.
- ⁴⁷ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 100.
- ⁴⁸ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 28.
- ⁴⁹ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σσ. 34-35
- ⁵⁰ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 31.
- ⁵¹ *Ό.π.*, σ. 33.
- ⁵² X. Αντωνίου, *ό.π.* σ. 26.
- ⁵³ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 33.
- ⁵⁴ Β. Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήνα, 1939, σ. 48.
- ⁵⁵ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 30.
- ⁵⁶ *Ό.π.*, σσ. 30-31.
- ⁵⁷ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 34.
- ⁵⁸ *Ό.π.*, σ. 32.
- ⁵⁹ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 31-33.
- ⁶⁰ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 36.
- ⁶¹ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Ξανθόπουλου Α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 3^η εκδ., Αθήνα, 1989, σσ. 104-106.
- ⁶² Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, ΙΑΕΝ –Γεν. Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1988, σ.91.
- ⁶³ X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 36.

- ⁶⁴ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 35.
- ⁶⁵ Αριθμός Διατάγματος 2736, αριθμ. Πρωτ. 321/31-3-1833. Βλ. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος, Το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Πατάκη, Αθήνα, 1992, σ.21
- ⁶⁶ Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, 2^η εκδ., Παπαδήμα, Αθήνα, 1990, σσ. 48-49.
- ⁶⁷ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 35.
- ⁶⁸ Νόμος, *Περί δημοτικών σχολείων*, Ε.τ.Κ., αριθμ. 11/ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ, 3 Μαρτίου 1834.
- ⁶⁹ Διάταγμα, *Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*, Ε.τ.Κ. αριθμ. 87/ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 31-12-1836.
- ⁷⁰ ΒΔ, *Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου*, ΕτΚ φ. 16, 24-4-1837.
- ⁷¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 37.
- ⁷² Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 103.
- ⁷³ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 36.
- ⁷⁴ Π. Κόκκοτας, *Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος*, Τούντας, Αθήνα, 1978, σ. 37.
- ⁷⁵ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 38.
- ⁷⁶ Α. Ανδρέου, *Η ιδιωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, Ιστορική επισκόπηση-Ζητήματα εργασίας των εκπαιδευτικών*, ΣΙΕΛ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 18.
- ⁷⁷ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 37-41.
- ⁷⁸ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 50.
- ⁷⁹ Π. Κόκκοτας, Π., *ό.π.*, σ. 38.
- ⁸⁰ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 38.
- ⁸¹ *Ο.π.*, σ. 55.
- ⁸² *Ο.π.*, σ. 39.
- ⁸³ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 36.
- ⁸⁴ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 104.
- ⁸⁵ *Ο.π.*, σ. 105.
- ⁸⁶ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 49.
- ⁸⁷ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Το γλωσσικό ζήτημα», *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*, Α.-Φ. Χρηστίδης - Μ.Θεοδωροπούλου (επιμ.), 1^η εκδ, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα, 2001, σ.155-159.
- ⁸⁸ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 47.
- ⁸⁹ *Ο.π.*
- ⁹⁰ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 60.
- ⁹¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 60.
- ⁹² *Ο.π.*, σ. 58.
- ⁹³ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 47-48.
- ⁹⁴ Χ. Αντωνίου, *ό.π.* σ. 33.
- ⁹⁵ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 64.

- ⁹⁶ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 49.
- ⁹⁷ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 65.
- ⁹⁸ *Ο.π.*, σ. 66.
- ⁹⁹ *Ο.π.*, σ. 60.
- ¹⁰⁰ Μ. Τζάνη – Τ. Παμουκτσόγλου, *Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Αθήνα, 1998, σ. 67.
- ¹⁰¹ Α. Δημαράς, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 210-211.
- ¹⁰² Σ. Μπουζάκης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 46.
- ¹⁰³ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 115.
- ¹⁰⁴ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 49.
- ¹⁰⁵ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 68.
- ¹⁰⁶ Χ. Φράγκος, *Ψυχοπαιδαγωγική*, Gutenberg, Αθήνα, 1985, σσ. 101-106.
- ¹⁰⁷ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 50.
- ¹⁰⁸ Φ. Κ. Βώρος, «Η ιστορία που δε διδάσκεται», *Νέα Παιδεία*, τευχ. 20, 1982, σ. 132.
- ¹⁰⁹ Σ. Μπουζάκης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 46.
- ¹¹⁰ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 115.
- ¹¹¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 72.
- ¹¹² Γ. Ιατρίδης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1939, σ.311.
- ¹¹³ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 116.
- ¹¹⁴ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 73.
- ¹¹⁵ *Ο.π.*
- ¹¹⁶ Ν. ΧΘ', *Περί συστάσεως Διδασκαλείου εν Αθήναις*, ΕτΚ φ. 7, 24-1-1878.
- ¹¹⁷ Χ. Αντωνίου, *ό.π.* σ. 44.
- ¹¹⁸ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 51.
- ¹¹⁹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 69.
- ¹²⁰ *Ο.π.*, σ. 73.
- ¹²¹ ΒΔ, *Περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*, ΕτΚ φ. 97, 15-9-1880.
- ¹²² Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σσ. 116-117.
- ¹²³ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 69.
- ¹²⁴ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 52.
- ¹²⁵ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 117.
- ¹²⁶ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 76.
- ¹²⁷ Δ. Σ. Καντζίδης, *Ο Ιων Ιωαννίδης και η συμβολή του στη μεταρρύθμιση της φυσικής αγωγής*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΤΕΦΑΑ, Θεσσαλονίκη, 2002, σ.19
- ¹²⁸ Νόμος ΑΡΙΘ', *Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα Γυμνάσια και τα Ελληνικά Σχολεία*, Ε.τ.Κ. αριθμ. 139/11 Απριλίου 1883, - Η Εγκύκλιος 49615/1-10-1884 αναδημοσιεύτηκε από τον Παρίση, τόμ.Α', σς.522-524. Βλ. Αντωνίου, Δ. *Ο.π.* τόμ. Α', σ.264
- ¹²⁹ Θ. Β. Γιαννάκης, *Η Φυσική αγωγή από 394 μ.χ.*, Αθήνα, 1981, σ.149
- ¹³⁰ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 77.

- ¹³¹ Ν. ΑΣΕΓ΄, *Περί καταργήσεως των διδάκτρων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις κτλ*, ΕτΚ φ. 87, τ. Α΄, 31-7-1885.
- ¹³² Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 56.
- ¹³³ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 79.
- ¹³⁴ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 122.
- ¹³⁵ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 57.
- ¹³⁶ *Ό.π.*
- ¹³⁷ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 122.
- ¹³⁸ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Οι προσδοκίες του δημοτικισμού», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη – Λύντια Τρίχα (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα, 2000, σ. 488.
- ¹³⁹ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 120.
- ¹⁴⁰ Μαν. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική-Ιστορική Εισαγωγή*, τ. 1, Αθήνα, 1938, σ. 11.
- ¹⁴¹ Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1976, σ. 1στ΄ κ.έ.
- ¹⁴² Α. Δημαράς, «Οι κυβερνήσεις Τρικούπη και τα εκπαιδευτικά», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αρώνη-Τσίχλη Καίτη – Τρίχα Λύντια (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα, 2000, σσ. 415-416, 419.
- ¹⁴³ Ν. ΒΤΜΘ΄, *Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσως*, ΕτΚ φ. 37, 5-10-1895.
- ¹⁴⁴ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 81.
- ¹⁴⁵ Σ. Μπουζάκης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 50.
- ¹⁴⁶ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σ. 123.
- ¹⁴⁷ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 81.
- ¹⁴⁸ Σ. Μπουζάκης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 50.
- ¹⁴⁹ Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 248.
- ¹⁵⁰ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 81.
- ¹⁵¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 82.
- ¹⁵² Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 84.
- ¹⁵³ Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 250.
- ¹⁵⁴ Ι. Ν. Κανάκης, *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, Γρηγόρης, Αθήνα, 1995, σ.236.
- ¹⁵⁵ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 61-62.
- ¹⁵⁶ *Ό.π.*, σ. 62.
- ¹⁵⁷ Σ. Ευαγγελόπουλος *ό.π.*, τ. 1, σσ. 124-125.
- ¹⁵⁸ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 85.
- ¹⁵⁹ *Ό.π.*, σσ. 85-86.
- ¹⁶⁰ Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 256.
- ¹⁶¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 85.
- ¹⁶² Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Κέδρος, Αθήνα, 1977, σ.23.

- 163 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 67.
- 164 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 86.
- 165 Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος (1821- 1909): Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σ. 157.
- 166 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 98.
- 167 *Ό.π.*
- 168 Σ. Δερβίσης, *Ιστορία Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Σύγχρονο Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 59.
- 169 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 72.
- 170 Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Το γλωσσικό ζήτημα»...*ό.π.* σ. 155-159.
- 171 Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, 5^η εκδ., Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1973, σσ. 143-145.
- 172 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 80.
- 173 Ν. Τερζής, *Η Παιδαγωγική του Αλ. Δελμούζου: Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Κυριακίδη, Αθήνα, 1986, σσ. 23-27.
- 174 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 80-81.
- 175 Α. Σ. Καρανικόλας, *Το πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον και η σημασία του*, στο: *Μνήμη Ευάγγελου Παπανούτσου*, τ. 2, Gutenberg, Αθήνα, 1983, σσ. 349-365.
- 176 Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Εστία, Αθήνα, 2000, σ. κα-κβ.
- 177 Μ. Τσιριμώκος, *Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, χ.τ., 1927, σ. 5.
- 178 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 81.
- 179 *Ό.π.*
- 180 Για περισσότερα Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός...*, 2000, *ό.π.*
- 181 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 100.
- 182 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 82.
- 183 Η. Rohrs, *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, μετάφραση: Δεληκωνσταντής Κ., Μπουζάκης, Σ., Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 11.
- 184 Χ. Π. Φράγκος, *Επίκαιρα θέματα Παιδείας*, Gutenberg, Αθήνα, 2000, σ. 12.
- 185 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 82-85.
- 186 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σσ. 102-104.
- 187 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 86.
- 188 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 259.
- 189 Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ελληνική Εκπαίδευση-20ός αιώνας*, τ. 2, 2^η εκδ., Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σ. 29.
- 190 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 107.
- 191 *Ό.π.*, σσ. 108.
- 192 *Ό.π.*
- 193 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 260.
- 194 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 30.

- 195 Ο.π.
- 196 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 89-90.
- 197 *Ο.π.*, σ. 90.
- 198 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 109.
- 199 Χ. Αντωνίου, *ό.π.* σ. 61.
- 200 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 89.
- 201 Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...*, *ό.π.* σσ. 43-44.
- 202 Σ. Ευαγγελόπουλος, τ. 2, *ό.π.*, σ. 32.
- 203 Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1983, σσ. 37-38.
- 204 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 45.
- 205 Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική ιστορία (1204-1985)*, 3^η εκδ., Βανιάς, Θεσσαλονίκη, 1998, σσ. 354-356.
- 206 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 45.
- 207 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 45.
- 208 Γ. Γάτος (επιμ.), *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού / 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 43.
- 209 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 46.
- 210 ΝΔ 2585/1917, *Περί διδακτικών βιβλίων*, Προσωρινή Κυβέρνησις του Βασιλείου της Ελλάδος (Θεσσαλονίκης), 11-5-1917.
- 211 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 266-267.
- 212 Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σ.26.
- 213 Ν. 1332/1918, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του νόμου 827 Περί διδακτικών βιβλίων*, 27-4-1918.
- 214 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 46.
- 215 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 94.
- 216 *Ο.π.*
- 217 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 266-267.
- 218 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 94.
- 219 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 46.
- 220 Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός...*, *ό.π.* σ.26.
- 221 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 94.
- 222 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 46.
- 223 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σσ. 46-47.
- 224 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 112.
- 225 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 52.
- 226 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 112.
- 227 Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 203.
- 228 Δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ, Τευχ. Α', αρ. 147, 10/08/1921.

- 229 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 271.
- 230 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 99.
- 231 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 116.
- 232 *Ό.π.*
- 233 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 102-103.
- 234 *Ό.π.*, σσ. 103-104.
- 235 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 58.
- 236 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 102.
- 237 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 121.
- 238 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 272.
- 239 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 122.
- 240 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 63.
- 241 Ν. 4397/1929, *Περί Στοιχειώδους Εκπαιδείσεως*, ΦΕΚ 309, 24-8-1929.
- 242 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 274.
- 243 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 65.
- 244 Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 343.
- 245 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 105.
- 246 *Ό.π.*
- 247 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 65.
- 248 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 106.
- 249 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 65.
- 250 *Ό.π.*
- 251 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 107.
- 252 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 66.
- 253 Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 421.
- 254 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 280.
- 255 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 131.
- 256 Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 425.
- 257 *Ό.π.*, σ. 426.
- 258 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 70.
- 259 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 133.
- 260 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 117.
- 261 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 133.
- 262 Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 456.
- 263 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σσ. 70-71.
- 264 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 118.
- 265 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 136.
- 266 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 119.

- ²⁶⁷ Θ. Ανθογαλίδου-Βασιλακάκη, *Η οργάνωση της γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πριν και μετά τη μεταρρύθμιση του 1976*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1980, σ.75.
- ²⁶⁸ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 118.
- ²⁶⁹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σσ. 140-141.
- ²⁷⁰ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 119.
- ²⁷¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 144.
- ²⁷² Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σσ. 73-78.
- ²⁷³ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σσ. 146-147.
- ²⁷⁴ Ρ. Ιμβριώτη, *Παιδεία και Κοινωνία - Ελληνικά Εκπαιδευτικά προβλήματα*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1983, σσ. 17, 25.
- ²⁷⁵ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 78-79.
- ²⁷⁶ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 123.
- ²⁷⁷ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 84.
- ²⁷⁸ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 152.
- ²⁷⁹ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 84.
- ²⁸⁰ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα, 1986, σ. 96.
- ²⁸¹ ΑΝ 1823/28-5-1951, *Περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως*, ΦΕΚ 150.
- ²⁸² Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 154.
- ²⁸⁴ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σσ. 84-85.
- ²⁸⁵ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 155.
- ²⁸⁶ *Ό.π.*, σ. 161.
- ²⁸⁷ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 85.
- ²⁸⁸ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 164.
- ²⁸⁹ *Ό.π.*
- ²⁹⁰ Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 290.
- ²⁹¹ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 164.
- ²⁹² Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 87.
- ²⁹³ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 131.
- ²⁹⁴ *Ό.π.*, σ. 132.
- ²⁹⁵ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 87.
- ²⁹⁶ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 132.
- ²⁹⁷ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 87.
- ²⁹⁸ Κ. Δ. Σωτηρίου, *Τα ψηλά βουνά – απάντηση στην Επιτροπή*, Αθηνά-Ράλλης, Αθήνα, 1923, σ.22.
- ²⁹⁹ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 133.
- ³⁰⁰ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 88.
- ³⁰¹ ΝΔ 4379/24-10-1964, *Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως*, ΦΕΚ 182.

- ³⁰² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τ. ΙΣΤ΄, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σσ. 218-222.
- ³⁰³ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 88.
- ³⁰⁴ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 170.
- ³⁰⁵ *Ό.π.*
- ³⁰⁶ *Ό.π.*, σ. 169.
- ³⁰⁷ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 89.
- ³⁰⁸ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 170.
- ³⁰⁹ Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 300.
- ³¹⁰ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 137.
- ³¹¹ *Ό.π.*, σ. 138.
- ³¹² Ε. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, Φιλιππότη, Αθήνα, 1982, σσ.103-104.
- ³¹³ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 144.
- ³¹⁴ Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 304.
- ³¹⁵ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 144.
- ³¹⁶ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 2, Ερμής, Αθήνα, 1998, σ. 293.
- ³¹⁷ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 145.
- ³¹⁸ ΑΝ 59/ 30-6-1967, *Περί καταργήσεως του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*, ΦΕΚ 110.
- ³¹⁹ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 145.
- ³²⁰ ΑΝ 129/25-9-1967, *Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών Διατάξεων*, ΦΕΚ 163.
- ³²¹ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 93.
- ³²² Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 174.
- ³²³ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 146.
- ³²⁴ *Ό.π.*
- ³²⁵ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 93.
- ³²⁶ Β.Δ. 673/12-10-1968, ΦΕΚ 239 τεύχ. Α΄, *Περί ωρολογίων προγραμμάτων των μαθητών των Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως*
- ³²⁷ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 175.
- ³²⁸ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 93.
- ³²⁹ *Ό.π.*
- ³³⁰ Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 147.
- ³³¹ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 93.
- ³³² Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 178.
- ³³³ Ι. Χαραλαμπίκης, *Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Αθήνα, 1980, σ. 5.
- ³³⁴ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 178.
- ³³⁵ *Ό.π.*
- ³³⁶ Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 169.
- ³³⁷ Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 180.

- 338 Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τ. 2, 3^η εκδ., Gutenberg, Αθήνα, 2002, σ. 54.
- 339 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σσ. 94-95.
- 340 Ν. 309/1976, *Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδύσεως*, ΦΕΚ 100, τευχ. Α, 30-4-1976.
- 341 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 179.
- 342 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 95.
- 343 *Ό.π.*
- 344 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 307.
- 345 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 179.
- 346 *Ό.π.*
- 347 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 180.
- 348 Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις..*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 58.
- 349 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 157.
- 350 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 99.
- 351 *Ό.π.*, σσ. 99-100.
- 352 *Ό.π.*, σ. 99.
- 353 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 190.
- 354 *Ό.π.*
- 355 *Ό.π.*
- 356 Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 312.
- 357 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 191.
- 358 Ν. 1566/1985, *Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 167, τεύχ. Α, 30-9-1985.
- 359 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σσ. 100-103.
- 360 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σ. 100.
- 361 *Ό.π.*, σ.101.
- 362 *Ό.π.*
- 363 *Ό.π.*, σ.102.
- 364 *Ό.π.*
- 365 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 2, *ό.π.*, σσ.102-103.
- 366 *Ό.π.*
- 367 *Ό.π.*, σ. 103.
- 368 *Ό.π.*
- 369 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 191.
- 370 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 169-170.
- 371 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 199.
- 372 *Ό.π.*, σ. 200.

- 373 X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 200.
- 374 *Ό.π.*, σσ. 200-202.
- 375 X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 200.
- 376 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 172.
- 377 X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 210.
- 378 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 172.
- 379 *Ό.π.*
- 380 X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 206.
- 381 *Ό.π.*, σσ. 205-206.
- 382 *Ό.π.*, σ. 206.
- 383 *Ό.π.*
- 384 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 173.
- 385 *Ό.π.*
- 386 Ν 2525/1997, *Ενιαίο λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στη Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 188, τεύχ. Α, 23-9-1997.
- 387 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 173.
- 388 *Ό.π.*, σ. 174.
- 389 *Ό.π.*, σ. 176.
- 390 *Ό.π.*
- 391 Ν. 2640/1998, *Δευτεροβάθμια τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 206, τεύχ. Α, 3-9-1998.
- 392 Σ. Ευαγγελόπουλος τ. 1, *ό.π.*, σ. 15.
- 393 Γ. Α. Παγκάκη, *Νεοελληνική Εκπαιδευτική Πολιτική*, τ. 1, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σ. 20.
- 394 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 17.
- 395 *Ό.π.*, σ. 18.
- 396 *Ό.π.*
- 397 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ.19.
- 398 Σ. Δερβίσης, *ό.π.* σσ. 40-41.
- 399 Α. Δελμούζος, *Το κρυφό σχολειό (1908-1911)*, Γαλλικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 1950, σ.15.
- 400 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ.96.
- 401 *Ό.π.*
- 402 Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 432-433.
- 403 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ.112.
- 404 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ.119.
- 405 *Ό.π.*, σσ. 123-124.
- 406 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 138-143.
- 407 *Ό.π.*, σσ. 146-147.
- 408 X. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 181.

- 409 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 156.
- 410 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σσ. 194-198.
- 411 Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Το γλωσσικό ζήτημα»..., *ό.π.*, σσ. 155-159.
- 412 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 76-77.
- 413 Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Το γλωσσικό ζήτημα»..., *ό.π.*, σσ. 155-159.
- 414 *Ό.π.*
- 415 *Ό.π.*
- 416 *Ό.π.*
- 417 *Ό.π.*
- 418 Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις..*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 66.
- 419 Γ. Λ. Παγκάκη, *ό.π.*, σσ. 239-240.
- 420 Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις...*, *ό.π.*, τ. 2, σσ. 67-68.
- 421 Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 287.
- 422 Το σοβαρό κεφάλαιο της αξιολόγησης, αν και προβλέπεται βάσει του νόμου 1304/1982, δεν έχει δρομολογηθεί ακόμη, κυρίως εξαιτίας της δυσκολίας αποδοχής του μέτρου από την εκπαιδευτική κοινότητα.
- 423 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 112.
- 424 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 156.
- 425 Χ. Κάτσικας, Κ. Ν. Θεριανός, *ό.π.* σ. 179.
- 426 Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις...*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 69.
- 427 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 159.
- 428 Χαρ. Γ. Χαρίτος, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Τεκμήρια Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Gutenberg, Αθήνα, 1996, σ. 184.
- 429 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 173, 179.
- 430 Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις...*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 71.
- 431 Χ. Αντωνίου, *ό.π.* σ. 126.
- 432 *Ό.π.*
- 433 *Ό.π.*, σ. 131.
- 434 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σσ. 168-169.
- 435 Α. Τ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 18.
- 436 Χ. Φράγκος, *ό.π.* σ. 70.
- 437 Α. Δελμούζος, *Το κρυφό...*, *ό.π.* σελ. 20.
- 438 Γ. Λ. Παγκάκη, *ό.π.*, σ. 240.

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

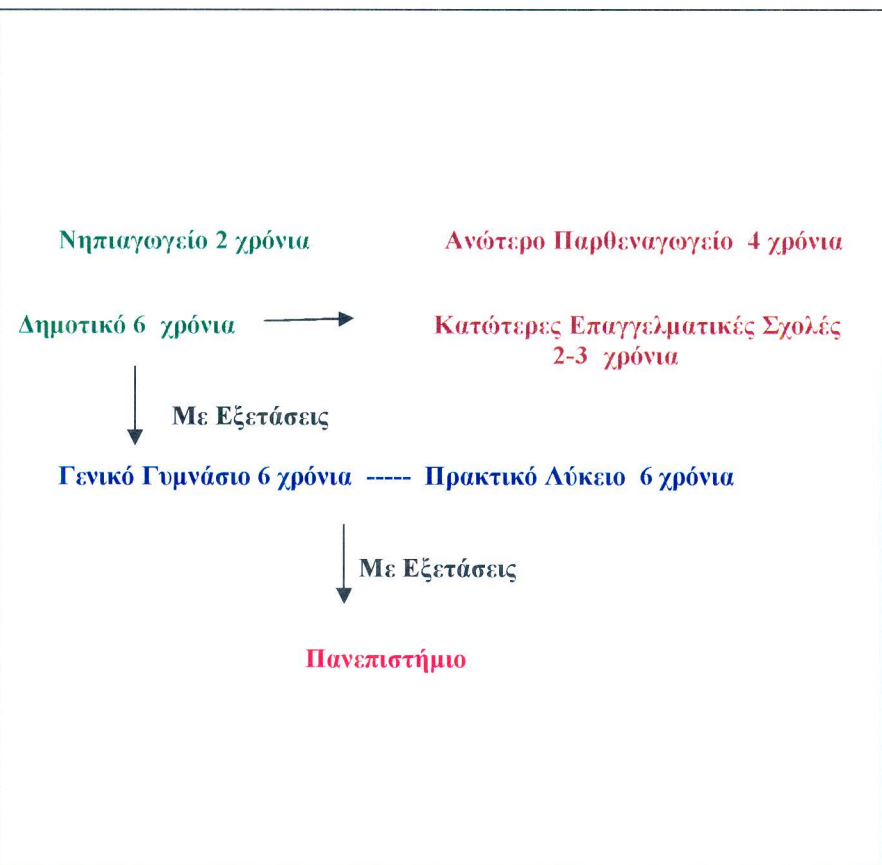
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

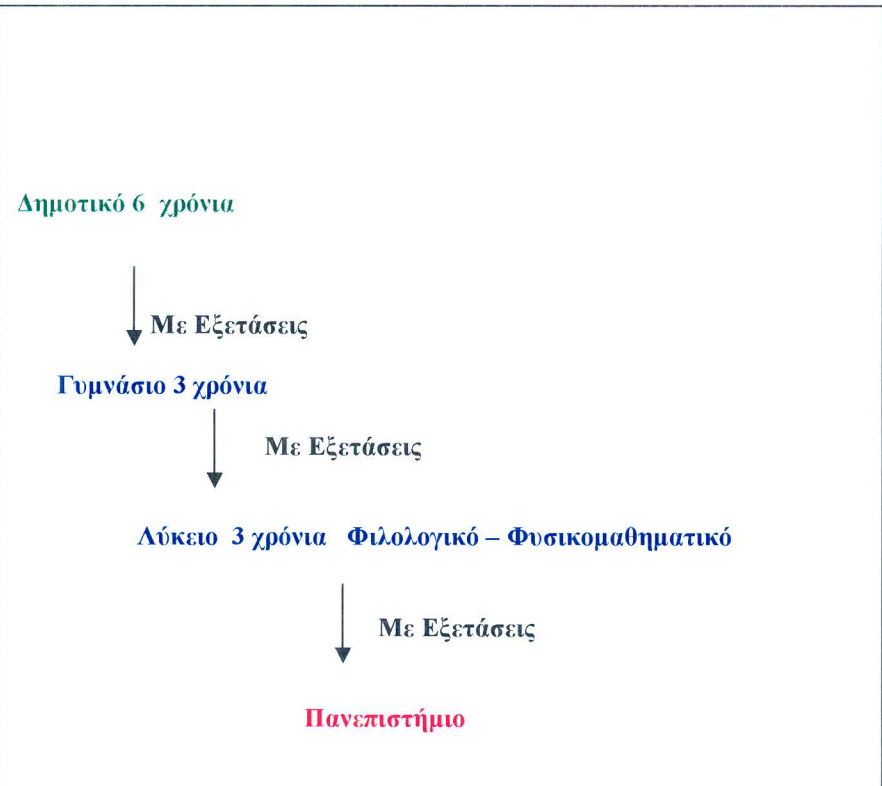
Βυραροκρατία (Εκπαιδευτικοί νόμοι 1834, 1835)	Δημοτικό (επταετής φοίτηση - πληρωμή διδασκτρων. Από την Δ' τάξη μπορεί κάποιος να πάει στο ελληνικό σχολείο). ↓ χωρίς εξετάσεις Ελληνικό σχολείο (τρεις τάξεις - χωρίς δίδακτρα) ↓ με εξετάσεις Γυμνάσιο (τέσσερις τάξεις - χωρίς δίδακτρα) ↓ Χωρίς εξετάσεις Πανεπιστήμιο (χωρίς δίδακτρα)	Δίπλα στο βασικό κορμό εκπαιδευτικού συστήματος υπάρχουν ορισμένα επαγγελματικά σχολεία τα οποία δεν έχουν κοινωνική ζήτηση και δεν οδηγούν στο πανεπιστήμιο.

Νόμος ΧΘ/1878	Δεν αλλάζει η δομή του συστήματος. Υιοθετείται η διδασκαλία της καθαρεύουσας αντί της αρχαίας ελληνικής στη στοιχειώδη εκπαίδευση.	Η ελληνική αστική τάξη αναπτύσσεται. Το αίτημα για καθολική στοιχειώδη εκπαίδευση αρχίζει να ικανοποιείται. Όμως η δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση νομοθετείται μαζί με τον κατακερματισμό της (επόμενος νόμος ΒΤΜΘ/1895).
Νόμος ΑΣΞΓ/1885	Κατάργηση των διδασκτρων στη στοιχειώδη εκπαίδευση	
Νόμος ΒΤΜΘ/1895 Κατακερματίζει τη στοιχειώδη εκπαίδευση και καθιερώνει ένα πολυδαίδαλο δίκτυο εξετάσεων μέχρι τις πύλες του πανεπιστημίου. Εκεί δεν υπάρχουν εξετάσεις. Η στοιχειώδης εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν, αλλά ο μαθητικός πληθυσμός μειώνεται από ης εξετάσεις. Η δωρεάν εκπαίδευση παρέχεται σε όσους επιβιώνουν από τις εξετάσεις.	Νηπιαγωγεία Γραμματοδιδασκαλεία 4-6 χρόνια Κατατακτήριες Πλήρη Δημοτικά Σχολεία 6 χρόνια Εισαγωγικές Ελληνικό Σχολείο Εισαγωγικές Γυμνάσιο	Κοινά Δημοτικά 4 χρόνια Κατατακτήριες Εισαγωγικές Πανεπιστήμιο
Μεταρρύθμιση του 1917	Εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις 4 πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου.	

Μεταρρύθμιση του 1929
 Δημιουργείται διπλό σχολικό δίκτυο. Μετά τη στοιχειώδη εκπαίδευση υπάρχουν εξετάσεις για το γυμνάσιο (γενικό, πρακτικό) και εξετάσεις για το πανεπιστήμιο. Ο άλλος δρόμος είναι τα Παρθεναγωγεία και οι Κατώτερες επαγγελματικές σχολές που δεν οδηγούν στο πανεπιστήμιο.

Αναγκαστικός Νόμος 1823/1951. Με το νόμο αυτό μπαίνει το βασικό «καλούπι» του εκπαιδευτικού μας συστήματος (6+3+3 έτη φοίτησης).

Νομοθετικά μέτρα κυβέρνησης Καραμανλή (1959-1962) Προηγείται η Επιτροπή Παιδείας (1958) και υπήρξε προβληματισμός σχετικά με τη δημιουργία τεχνικού-επαγγελματικού δικτύου στο εκπαιδευτικό σύστημα.	Στο υπάρχον σύστημα προστίθενται Σχολές Βοηθών Εργοδηγών και Σχολές (εγγράφονται απόφοιτοι της τρίτης τάξεως γυμνασίου) και Υπομηχανικών (απολυτήριο γυμνασίου + εξετάσεις). Στα εξατάξια γυμνάσια δημιουργούνται επαγγελματικές κατευθύνσεις οι οποίες στην πραγματικότητα δεν λειτουργούν.
Μεταρρύθμιση του 1964 Δημιουργείται το διπλό σχολικό δίκτυο. Ιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο αντικαθιστώντας το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Εξαετές δημοτικό σχολείο μέσω εκπαίδευση διχοτομείται σε δύο διαδοχικούς και αυτοτελείς τύπους σχολείων: το γυμνάσιο και το λύκειο. Καταργούνται οι εισαγωγικές εξετάσεις για το γυμνάσιο και επεκτείνεται η υποχρεωτική εκπαίδευση από 6 σε 9 έτη. Η μετάβαση από το γυμνάσιο στο λύκειο γίνεται με εξετάσεις. Το γυμνάσιο είναι χωρισμένο σε γενικό και τεχνικό γυμνάσιο. Η μη υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση διαχωρίζεται στο γενικό λύκειο (3 χρόνια), το τεχνικό-επαγγελματικό Λύκειο(3χρόνια) και τις Σχολές ειδίκευσης τεχνιτών (1-3 χρόνια). Καθιερώνεται η δωρεάν εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες με την κατάργηση κάθε οικονομικής επιβάρυνσης μαθητών και φοιτητών. 11 δημοτική γίνεται η γλώσσα της διδασκαλίας και των βιβλίων στο δημοτικό σχολείο και ισότιμη με την καθαρεύουσα στο γυμνάσιο και στο λύκειο.	<pre> graph TD A["Νηπιαγωγείο (2 χρόνια) Δημοτικό (6 χρόνια)"] -- "χωρίς εξετάσεις" --> B["Γενικό Γυμνάσιο (3 χρόνια) -- Τεχνικό Γυμνάσιο (3 χρόνια)"] B -- "Με εξετάσεις" --> C["Γενικό λύκειο 3 χρόνια - Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο 3 χρόνια"] C -- "Με εξετάσεις" --> D["Πανεπιστήμια Παιδαγωγικές Ακαδημίες"] C -- "χωρίς εξετάσεις με προϋποθέσεις" --> E["Σχολές Υπομηχανικών"] </pre>

Δικτατορία Α.Ν. 129/1967 = Εισαγωγικές εξετάσεις από δημοτικό σε γυμνάσιο (εξατάξιο), καθαρύνουσα σε όλες τις βαθμίδες, γυμνάσιο μη υποχρεωτικό, Κατάργηση ακαδημαϊκού απολυτηρίου. Ν. 59/1967 = κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου 1970. Ίδρυση των ΚΑΤΕΕ	Δημοτικό (6 χρόνια) υποχρεωτική ↓ Με εξετάσεις ↓ Γυμνάσιο (6 χρόνια) Υποχρεωτική ↓ Με εξετάσεις ↓ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΚΑΔΗΜΙΕΣ
Μεταρρύθμιση του 1976 Γλώσσα διδασκαλίας η δημοτική σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης Το τριετές γυμνάσιο γίνεται υποχρεωτικό για όλα τα παιδιά. Εισάγεται η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση Προβλέπεται η διάκριση της μέσης εκπαίδευσης σε δύο αυτοτελή επίπεδα: ίο γυμνάσιο και το λύκειο και η συνεκπαίδευση και των δύο φύλων σε όλες τις βαθμίδες. Κατάργηση των εισιτηρίων εξετάσεων για το γυμνάσιο, κατάργηση της αριθμητικής βαθμολογίας οίο δημοτικό σχολείο, των γραπτών προαγωγικών εξετάσεων στο γυμνάσιο, η καθιέρωση εισαγωγικών εξετάσεων για τη μετάβαση από το γυμνάσιο στο λύκειο. Οι εξετάσεις για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ονομάζονται «Πανελλήνιες Εξετάσεις».	Νηπιαγωγείο (2 χρόνια) Δημοτικό (6 χρόνια) ↓ χωρίς εξετάσεις ↓ Γενικό Γυμνάσιο (3 χρόνια) ↓ Με εξετάσεις ↓ Γενικό λύκειο 3 χρόνια -Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο 3 χρόνια ↓ Με εξετάσεις ↓ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΚΑΔΗΜΙΕΣ ΚΑΤΕΕ Χωρίς Εξετάσεις Επαγγελματικές σχολές 1-2 χρόνια

Ο νόμος 1566/85 προβλέπει εξαιτής φοίτηση στο δημοτικό σχολείο, τριετής στο γυμνάσιο (εννιαετής υποχρεωτική εκπαίδευση).

Στους απόφοιτους της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης προσφέρονται διάφοροι σχολικοί δρόμοι που είναι: το Γενικό Λύκειο, το Τεχνικοεπαγγελματικό Λύκειο (ΤΕΛ), το Πολυκλαδικό Λύκειο (ΕΠΛ) και οι Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές (ΤΕΣ).

Η πρόσβαση σε όλους αυτούς τους τύπους σχολείων του δεύτερου κύκλου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι ανοιχτή για όλους τους κατόχους απολυτήριου γυμνασίου.

Οι απόφοιτοι των τεχνικών επαγγελματικών σχολών οδηγούνται στην παραγωγή.

Οι απόφοιτοι όλων των τύπων λυκείων (ΓΕΛ, ΤΕΛ, ΕΠΛ, κ.λπ.) μπορούν να διεκδικηθούν μια θέση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (ΑΕΙ-ΤΕΙ) συμμετέχοντας στις γενικές εξετάσεις (οι απόφοιτοι των τεχνικών επαγγελματικών λυκείων στα ΤΕΙ χωρίς εξετάσεις με βάση τη βαθμολογία τους και ένα ποσοστό θέσεων των ΤΕΙ).

**Νηπιαγωγείο (2 χρόνια)
Δημοτικό (6 χρόνια)**

χωρίς εξετάσεις

Γενικό Γυμνάσιο (3 χρόνια)

Χωρίς Εξετάσεις
**Επαγγελματικές
Σχολές 1-2 χρόνια**

**Γενικό Λύκειο
3 χρόνια**

Χωρίς Εξετάσεις

**Τεχνικό Επαγγελματικό
Λύκειο 3 χρόνια**

**Ενιαίο Πολυκλαδικό
Λύκειο 3 χρόνια**

Με εξετάσεις

ΑΕΙ / ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΚΑΔΗΜΙΕΣ / ΤΕΙ

Ο νόμος 2525/97 προβλέπει τη δημιουργία του Ενιαίου Λυκείου (κατάργηση Τεχνικού και Πολυκλαδικού Λυκείου). Δημιουργία των ΤΕΕ.

Ολοήμερο δημοτικό - νηπιαγωγείο.

Σχολεία δεύτερης ευκαιρίας.

Εθνικές εξετάσεις πραγματοποιούνται στη Β' και Γ Λυκείου για την πρόσβαση στην

Τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

Παιδικοί Σταθμοί

ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ – (Κοινά, Ολοήμερα, Εδικά)

Νηπιακά Τμήματα

ΔΗΜΟΤΙΚΟ – (Κοινά, Ολοήμερα, Εδικά)

ΓΥΜΝΑΣΙΟ (Γενικά, Μουσικά, Εκκλησιαστικά, Αθλητικά, Ειδικά)

Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

ΛΥΚΕΙΟ

Ενιαία – Μουσικά – Εκκλησιαστικά – Αθλητικά – Ειδικά

ΤΕΕ

Α Κύκλος – Β Κύκλος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ

ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΙΕΚ

ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΤΕΙ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ